

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський національний технічний університет
Економічний факультет
Кафедра історії, археології, інформаційної та архівної справи

«Допущено до захисту»
Завідувач кафедри ІАІАС,
доктор історичних наук, професор
_____ Василь ОРЛИК
«_____» _____ 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за другим (магістерським) рівнем вищої освіти
на тему:
«Архівні документи з історії освітніх установ Єлисаветграда ХІХ –
початку ХХ ст. у зібраннях Державного архіву Кіровоградської області»

Виконав: здобувач вищої освіти
ІІ курсу, групи ІС-24М (1,4)
ОПП «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа»
спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та
архівна справа»

ШАПОВАЛ Валерій Сергійович
«_____» _____ 2025 р.

Керівник роботи:
кандидат педагогічних наук, доцент
_____ Вікторія БАРАБАШ
«_____» _____ 2025 р.

Рецензент: завідувач відділу рідкісних та цінних
видань КЗ «Обласна універсальна наукова
бібліотека ім. Д. І. Чижевського
_____ Наталія ЗЕЛЕНСЬКА

Кропивницький – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП

9

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ОСВІТИ ЄЛИСАВЕТГРАДА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

- 1.1. Висвітлення проблеми в науковій літературі
- 1.2. Методи та джерельна база дослідження
- 1.3. Архівні документи як джерело з історії освіти: зміст і значення

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ ЄЛИСАВЕТГРАДА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

- 2.1. Загальні тенденції розвитку освіти в Україні у ХІХ – початку ХХ ст.
- 2.2. Соціально-економічні умови формування освітньої системи в Єлисаветграді
- 2.3. Типи навчальних закладів міста
- 2.4. Внесок місцевої інтелігенції та органів самоврядування у розвиток освіти

РОЗДІЛ 3. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ОСВІТНИХ УСТАНОВ ЄЛИСАВЕТГРАДА

- 3.1. Огляд фондів Державного архіву Кіровоградської області, що містять матеріали з історії освіти
- 3.2. Типи та структура документації навчальних закладів Єлисаветграда
- 3.3. Ступінь збереженості, систематизації та опису архівних документів

РОЗДІЛ 4. НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ І МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

- 4.1. Каталоги, описи та електронні ресурси архіву
- 4.2. Проблеми інтерпретації та використання архівних джерел у наукових дослідженнях
- 4.3. Перспективи подальшого дослідження архівних матеріалів з історії освіти

ВИСНОВКИ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження історії освітніх установ Єлисаветграда (нині – Кропивницький) є важливим для розуміння процесів становлення та розвитку системи освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Саме через архівні документи можна простежити еволюцію організації навчального процесу, діяльність педагогічних кадрів, соціальний склад учнів та взаємозв'язок освіти з суспільними трансформаціями епохи. Збережені у фондах Державного архіву Кіровоградської області матеріали становлять цінну джерельну базу для відтворення історії освіти регіону.

Мета кваліфікаційної роботи – визначити значення архівних документів як джерельної бази для вивчення історії освіти в Єлисаветграді у ХІХ – на початку ХХ ст., охарактеризувати їх зміст, структуру та значення для вивчення розвитку освіти в регіоні.

Для досягнення мети необхідно виконати такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан наукової розробки теми та методологічні підходи до дослідження історії освіти.
2. Обґрунтувати роль архівних документів як важливого джерела з історії розвитку освіти.
3. Висвітлити основні тенденції розвитку освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. та соціально-економічні умови становлення освітньої системи Єлисаветграда.
4. Схарактеризувати типи навчальних закладів міста та роль місцевої інтелігенції й органів самоврядування у розвитку освіти.
5. Проаналізувати фонди Державного архіву Кіровоградської області, що містять матеріали з історії освіти, визначити їх зміст, структуру та ступінь збереженості.
6. Визначити проблеми використання архівних джерел у наукових дослідженнях та окреслити перспективи подальшого вивчення архівних матеріалів з історії освіти.

Об'єкт дослідження – процес розвитку освітніх установ Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – архівні документи, що відображають діяльність навчальних закладів міста у фондах Державного архіву Кіровоградської області.

Методи дослідження: хронологічний метод – уможливив упорядкувати події й факти у межах визначеного періоду (XIX – початок XX ст.); історико-генетичний метод – застосовано для простеження становлення та розвитку освітніх установ Єлисаветграда у часовій послідовності, виявлення причинно-наслідкових зв'язків у процесах розвитку освіти; історико-порівняльний метод – дозволив зіставити особливості функціонування освітніх закладів Єлисаветграда з аналогічними навчальними інституціями інших регіонів України; історико-системний метод – використано для аналізу освітніх установ як цілісної системи, що включає адміністративну, педагогічну та соціальну складові; джерелознавчий метод – застосовано для класифікації, аналізу архівних документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області; метод архівного пошуку та опису документів – використано для виявлення, систематизації й опису документальних матеріалів, пов'язаних із діяльністю навчальних закладів; методи аналізу та синтезу – застосовано при опрацюванні зібраних джерел, їх узагальненні та формулюванні висновків.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексного аналізу архівних документів освітнього змісту, що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області, та у введенні до наукового обігу маловідомих джерел.

Практичне значення полягає в можливості використання результатів дослідження в навчальному процесі, музейній та краєзнавчій діяльності, а також при *підготовці наукових публікацій і виставкових проєктів, присвячених історії освіти регіону.*

Методологічна основа роботи ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності та комплексності, із застосуванням методів джерелознавчого аналізу, описового та порівняльно-історичного методів.

Структура та зміст кваліфікаційної роботи підпорядкована меті та завданням дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків та списку використаної літератури. Обсяг основного тексту – 60 стор., 4 рис., список використаних джерел та літератури складає 69 найменувань, 5

додатків.

У першому розділі представлено висвітлення проблеми в науковій літературі, проаналізовано методи та джерельна база дослідження. Обґрунтовано роль архівних документів як значуще джерело з історії освіти.

У другому розділі розглянуто загальні тенденції розвитку освіти в Україні у XIX – початку XX ст. та соціально-економічні умови формування освітньої системи в Єлисаветграді. Схарактеризовано типи навчальних закладів міста (гімназії, училища, приватні школи), прокоментовано внесок місцевої інтелігенції та органів самоврядування у розвиток освіти.

У третьому розділі здійснено аналіз фондів Державного архіву Кіровоградської області, що містять матеріали з історії освіти; проаналізовано типи та структура документації навчальних закладів Єлисаветграда; визначено ступінь збереженості, систематизації та опису архівних документів.

У четвертому розділі проаналізовано каталоги, описи та електронні ресурси архіву; визначено проблеми інтерпретації та використання архівних джерел у наукових дослідженнях; окреслено перспективи подальшого дослідження архівних матеріалів з історії освіти.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ОСВІТИ ЄЛИСАВЕТГРАДА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1. Висвітлення проблеми в науковій літературі

Проблема вивчення історії освіти в Україні ХІХ – початку ХХ ст. знайшла відображення у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Науковий інтерес до цієї тематики зумовлений важливістю освіти як чинника суспільного розвитку, формування національної інтелігенції та модернізації культурного простору.

Серед дослідників, які заклали теоретичні основи історико-педагогічного вивчення освітніх процесів, варто відзначити Б. Ступарика, О. Сухомлинську, Н. Побірченко, Н. Коляду, І. Зайченка, Л. Березівську, Н. Савченко, В. Кравцова та інших науковців, які розглядали розвиток шкільництва у контексті суспільних і культурних трансформацій. Їхні праці висвітлюють становлення системи народної освіти, діяльність навчальних округів, розвиток гімназійної та професійної освіти.

Питання історії освітніх установ Півдня України та зокрема Херсонської губернії досліджували В. Кузьменко, Л. Курило, О. Лисенко, В. Бровко, І. Бутенко, В. Ткаченко, Л. Рябовол, які проаналізували архівні джерела, що відображають розвиток освітніх інституцій у містах Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одеса.

Важливими є також праці з історії архівної справи та джерелознавства, зокрема роботи І. Коваль, Л. Дубровіної, Г. Боряка, Н. Христової, у яких розкрито принципи збереження, систематизації та використання документальних фондів для історико-педагогічних досліджень. Вчені відзначають, що архівні матеріали освітнього змісту мають значний потенціал для відтворення історії локальних освітніх процесів. У працях сучасних дослідників простежується тенденція до регіоналізації історико-освітніх студій, що дозволяє розглядати освітній розвиток окремих міст як частину ширших суспільних процесів.

Досліджуючи історію та теоретичні засади архівознавства, а також запроваджуючи сучасні методи для збереження і ефективного використання документальної спадщини країни, українські вчені здійснили вагомий внесок у розвиток архівної справи.

Сучасні дослідники активно розглядають питання впливу інформаційних технологій на формування нових видів архівних джерел, а також аналізують напрямки цифровізації архівної справи. Цій темі присвячено роботи таких вчених, як Г. Боряк¹, О. Гаранін, Ю. Ковтанюк², Д. Василенко, Л. Бутко³, М. Палієнко⁴ та інших.

Порушив питання представлення українських архівних установ на європейських онлайн-платформах А. Хромов. У своїй роботі вчений акцентує увагу на практичному функціонуванні інтегрованих інформаційних ресурсів, таких як «Europeana.eu» та «Archivesportaleurope.net». Особливу увагу дослідник приділяє участі Державної архівної служби України, яка виступає офіційним представником держави на платформі «Архіви Європи»⁵.

Питання історичного становлення Державного архіву Кіровоградської області, процес формування його фондів і актуальні напрями роботи архівної установи широко розкриваються у наукових дослідженнях провідних фахівців ДАКО та знаних істориків регіону. Серед них слід відзначити праці О. Бабенка, В. Колечкіна⁶, Л. Маренець⁷ та інших науковців.

¹ Боряк Г. Інформатизація архівної галузі сьогодні: поточні здобутки і завдання формування електронних ресурсів. *Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики*. 2004. №11. Ч. 2. С. 4–9.

² Гаранін О., Ковтанюк Ю. До концепції інформатизації архівної справи в Україні. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2017. Т. 24/25. С. 7 – 57.

³ Василенко Д., Бутко Л. Пріоритетні напрями цифровізації архівної справи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 4. С. 32–38.

⁴ Палієнко М. Г. Образ «архіву» в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій. URL <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/10-1.pdf>.

⁵ Хромов А. Портал «Архіви Європи» та репрезентація України в європейському просторі оцифрованого культурного надбання. *Архіви України*. 2020. Вип. 2. С. 7–16. URL: [http://nbuv.gov.ua/class="hcrph-link">http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2020_2_3](http://nbuv.gov.ua/class=).

⁶ Бабенко О., Колечкін В. Державному архіву Кіровоградської області – 90 років. *Архіви України*. 2016. № 1. С. 50–57.

⁷ Маренець Л. В. Документи Державного архіву Кіровоградської області про розвиток технічної освіти краю. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти* : І Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький : тези доп. Кропивницький : ЦНТУ, 2020. С. 122 – 125.

Для нашого дослідження особливу цінність представляє колективна монографія науково-педагогічного складу Центральноукраїнського національного технічного університету та фахівців Державного архіву Кіровоградської області «Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис». Ця наукова праця представляє ґрунтовне дослідження архівних матеріалів фондів ДАКО, зокрема фонду № Р-823, який висвітлює ключові етапи розвитку технічної освіти в регіоні⁸.

Питання, пов'язані з історією регіональних навчальних закладів та їхнім впливом на розвиток освітньої системи в Україні, були ключовою темою досліджень В. Орлика⁹, В. Орлика та Н. Присяч¹⁰, Л. Маренець, Н. Зеленської¹¹, І. Босої¹² та інших.

Дослідженню архівних фондів освітніх установ Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст., що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, присвячено наукові публікації В. Орлика, Л. Глебової, В. Барабаш¹³, так у статті «Фонди освітніх установ Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст. в Державному архіві Кіровоградської області» досліджено архівні фонди навчальних закладів Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ століття, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, зокрема, Єлисаветградського комерційного училища Бонч-Бруєвича, Єлисаветградського другого комерційного училища, міста Єлисаветграда, Єлисаветградського району, Одеської губернії, Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії та Приватної жіночої гімназії

⁸ Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2009. 240 с.

⁹ Орлик В. Поляки в Єлисаветградському земському реальному училищі (1870 – 1919 рр.). *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Kraków-Przemyśl: Instytut Historii UJ, Instytut Stosunkow Miedzynarodnych PWSW, 2017. №16/17. Р. 13 – 18.

¹⁰ Орлик В. М., Присяч Н. Д. До питання організації природничих досліджень у Російській імперії (на прикладі Єлисаветградського земського реальному училища). *Південь України у вітчизняній історії*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса: «Астропринт», 2012. С. 80 – 85.

¹¹ Зеленська Н.М. Видання зі штампами дореволюційних навчальних закладів Єлисаветграда у фондах бібліотеки ім. Д.Чижевського. Київ, 2013. С. 8 – 9.

¹² Боса І. Роль вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі у професійному становленні митців кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2019. №20. С. 128.

¹³ Барабаш Вікторія, Глебова Людмила, Василь Орлик. Фонди освітніх установ Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст. в державному архіві Кіровоградської області (принципи систематизації документів). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць*. Серія: Історичні науки. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2024. Вип. 67. 284 с. С.78–90. <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/issue/view/41>

імені М. Д. Гослен, м. Єлисаветград, Єлисаветградського повіту Херсонської області. Дослідження висвітлює історичний розвиток освітньої системи регіону крізь призму архівних джерел, що дозволяє глибше зрозуміти особливості організації освіти та її роль у суспільному житті Єлисаветграда у зазначений період.

У науковій розвідці В. Орлика, Л. Глебової, В. Барабаш¹⁴ уперше проведено комплексне дослідження складу та структури фонду Єлисаветградського земського реального училища, що зберігається в Державному архіві Кіровоградської області. У роботі обґрунтовано історичне значення Єлисаветградського земського реального училища як освітнього центру регіонального й загальнонаціонального рівня, а також висвітлено його внесок у становлення освітнього, соціального та культурного життя другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Окрім того, дослідження окреслює нові можливості використання архівних матеріалів у подальших наукових розвідках і в освітньо-просвітницькій діяльності, сприяючи популяризації історико-культурної спадщини регіону.

2.1. Методи та джерельна база дослідження

У процесі виконання кваліфікаційної роботи використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, що забезпечили всебічне, об'єктивне й науково обґрунтоване вивчення теми.

Історико-генетичний метод застосовано для простеження становлення й еволюції освітніх установ Єлисаветграда у ХІХ – на початку ХХ ст., визначення причинно-наслідкових зв'язків у розвитку системи освіти.

Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити особливості функціонування навчальних закладів Єлисаветграда з аналогічними освітніми

¹⁴ Вікторія Барабаш, Людмила Глебова, Василь Орлик. Фонд Єлисаветградського реального училища в Державному архіві Кіровоградської області: історія, склад та структура. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 44. 296 с. С. 9–24. <https://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/tom-44-2024/>.

інституціями інших українських міст, що дозволило визначити регіональну специфіку.

Історико-системний метод використано для аналізу освітніх установ як складової частини суспільного життя міста, у взаємозв'язку з економічними, культурними та адміністративними чинниками.

Джерелознавчий метод забезпечив критичне опрацювання архівних документів, їх класифікацію, визначення інформативного потенціалу й достовірності джерельної бази.

Метод архівного пошуку та опису документів застосовано при виявленні, систематизації й аналізі матеріалів, що містяться у фондах Державного архіву Кіровоградської області та стосуються історії освітніх закладів.

Хронологічний метод допоміг упорядкувати досліджувані події у межах визначеного періоду, простежити динаміку розвитку освіти протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Аналітичний і синтетичний методи використано для узагальнення отриманих результатів, формулювання висновків і систематизації основних тенденцій розвитку освітніх установ Єлисаветграда.

Звернення до документальних матеріалів Державного архіву Кіровоградської області є важливим кроком для поглиблення знань про освітнє життя міста та осмислення його у ширшому історико-культурному контексті.

Джерельну базу дослідження складає корпус архівних документів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), що володіє значним фондом матеріалів, пов'язаних зі сферою освіти. Ці документи відображають розвиток освітніх установ Єлисаветграда у ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, у фонді зберігаються відомості про стан освіти та культури в містах і повітах. До цієї групи документів входять ділові папери Інспектора народних училищ Єлисаветградського повіту, матеріали гімназій міст Єлисаветграда і Златополя, Златопольського повітового дворянського училища, сільськогосподарського училища, Департаменту землеробства, Єлисаветградської єврейської чоловічої гімназії, земського реального училища, комерційних закладів та культурно-просвітницьких товариств.

Архівні документи Державного архіву Кіровоградської області всебічно розкривають багатогранну діяльність освітніх закладів Кіровоградщини у ХІХ – на початку ХХ століть. Зокрема, це стосується Єлисаветградського комерційного училища імені Бонч-Бруєвича (Ф. 57) [13]; Єлисаветградського другого комерційного училища (Ф. 58) [14]; Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії (Ф. 59) [15]; Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища (Ф. 61) [17]; Єлисаветградської єврейської чоловічої гімназії Шалити і Волова м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (Ф. 64) [18]; Приватної жіночої гімназії М. Д. Гослен (Ф. 68) [18] та інших установ. Архівний фонд №60 [16] «Єлисаветградське земське реальне училище» (ЄЗРУ), Державного архіву Кіровоградської області містить цінні матеріали, що висвітлюють історію діяльності цього закладу. Важливими для нашого дослідження є численні праці, присвячені організації та функціонуванню ЄЗРУ, а також його визначним працівникам і випускникам. Перші з таких досліджень з'явилися в другій половині ХІХ століття. Наприклад, у 1873 році в Херсоні було надруковано «Пам'ятну книжку для учнів Єлисаветградського земського вищого реального училища» (1893), де детально описувалися правила внутрішнього розпорядку й обов'язки учнів, як зазначено у виданні «Технічна освіта на Кіровоградщині». Ця публікація мала практичну цінність для цілей організації освітнього процесу. Історія Єлисаветградського земського реального училища – це передусім історія людей, які зробили вагомий внесок у розвиток цього науково-технічного та культурного осередку ХІХ – початку ХХ століття. Одним із прикладів таких видань є праця, присвячена Г. Я. Близніну, опублікована у 1902 році під назвою «Пам'яті Г. Я. Близніна».

Відтак, головним джерелом цього дослідження виступають архівні матеріали згаданих фондів.

Таким чином, джерельна база кваліфікаційної роботи є репрезентативною та різноаспектною, що дає змогу відтворити повну картину розвитку освітніх установ Єлисаветграда і простежити їх функціонування у соціокультурному контексті епохи.

1.3. Архівні документи як джерело з історії освіти: зміст і значення

Архівні документи посідають провідне місце серед джерел, що дають можливість реконструювати історію освіти, відтворити процес формування й функціонування навчальних закладів, особливості організації навчально-виховної діяльності та адміністративного управління у певний історичний період. Саме завдяки архівним матеріалам дослідник має змогу побачити реальний стан освітньої системи, її соціальний контекст, кадрове забезпечення та зміст навчання.

За своєю природою архівні документи є первинними історичними джерелами, створеними в процесі діяльності установ, організацій, навчальних закладів та окремих осіб. Вони відображають офіційний бік функціонування освітніх інституцій – адміністративні накази, звіти, фінансові документи, листування, особові справи викладачів і учнів, журнали засідань педагогічних рад, навчальні програми тощо. Порівняно з опублікованими матеріалами чи мемуарами, архівні документи мають вищий ступінь достовірності, адже є безпосереднім свідченням управлінської та педагогічної практики.

Значна частина документів, що стосуються історії освіти XIX – початку XX століття, зберігається у фондах Державного архіву Кіровоградської області, де зосереджено матеріали навчальних закладів Єлисаветграда, органів місцевого самоврядування та губернських управлінь народної освіти. Ці документи дозволяють простежити динаміку розвитку освітньої мережі, зміни у змісті навчання, діяльність педагогічних колективів та участь громадськості у підтримці шкільництва.

Особливу цінність становлять документи особового походження – листи, щоденники, спогади вчителів і учнів, що дають змогу побачити освіту «зсередини», через призму людських долі і педагогічних практик. Поєднання офіційних і особових джерел створює повнішу картину освітнього життя регіону.

Таким чином, архівні документи не лише є інформаційною основою історико-освітніх досліджень, а й виступають засобом наукової реконструкції соціокультурних процесів минулого. Їхнє систематичне опрацювання сприяє

відновленню історичної пам'яті, збереженню традицій освітньої культури та усвідомленню ролі освіти у формуванні національної ідентичності.

Висновки. У першому розділі кваліфікаційної роботи було розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження архівних документів з історії освітніх установ Єлисаветграда XIX – початку XX ст.

Джерельна база дослідження охоплює різноманітні типи документів – від офіційних матеріалів навчальних закладів і адміністративних установ до особистих архівів педагогів та учнів. Особливе значення мають фонди Державного архіву Кіровоградської області, які містять унікальні відомості про функціонування навчальних закладів Єлисаветграда, їх кадровий склад, навчальні програми, фінансування та організацію освітнього процесу.

Узагальнення теоретичних положень дало змогу визначити, що архівні документи є основним джерелом для реконструкції історії освіти. Вони дозволяють не лише простежити розвиток навчальних інституцій, а й відтворити соціокультурне середовище міста, у якому формувалася система освіти.

Таким чином, у першому розділі закладено науково-теоретичний фундамент дослідження, що створює підґрунтя для подальшого аналізу архівних матеріалів у практичній частині роботи.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ ЄЛИСАВЕТГРАДА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Загальні тенденції розвитку освіти в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.

ХІХ – початок ХХ ст. був періодом суттєвих зрушень у розвитку освіти на українських землях, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Цей час характеризувався поступовим переходом від станової, конфесійної системи навчання до більш світської, державної та громадсько зорієнтованої моделі освіти. Освітня політика визначалася загальноєвропейськими тенденціями модернізації, але водночас мала свої регіональні особливості, зумовлені соціальними, політичними та національними чинниками.

На початку ХІХ ст. система освіти в Україні залишалася обмеженою і мала переважно церковно-релігійний характер. Основну роль відігравали парафіяльні школи, духовні семінарії та навчальні заклади при монастирях. Навчання велося переважно російською або церковнослов'янською мовами, а зміст освіти зводився до елементарної грамотності та релігійних знань. Водночас поступово починає розвиватися мережа державних навчальних закладів — народних училищ, гімназій, університетів, створення яких регулювалося діяльністю Міністерства народної освіти російської імперії (1802 р.).

У першій половині ХІХ ст. відкриття Харківського (1805), Київського (1834) та Одеського (1865) університетів стало важливим кроком у формуванні освітньо-наукового простору України. Вони не лише забезпечували підготовку педагогічних кадрів, але й сприяли розвитку національної інтелігенції, науки, книговидання. Згодом університетські статuti 1804, 1835 і 1863 рр. визначили чітку ієрархію навчальних закладів і посилили державний контроль над освітою. Суттєвим етапом у розвитку шкільництва стали реформи 1860–1870-х рр., що відбулися у зв'язку з ліберальними перетвореннями в російській імперії. У результаті земської реформи 1864 р. частину повноважень у сфері народної

освіти було передано місцевому самоврядуванню. Саме земства стали активними ініціаторами відкриття початкових народних училищ, особливо в сільській місцевості. Паралельно створювалися учительські семінарії для підготовки педагогів (зокрема в Полтавській, Чернігівській, Катеринославській губерніях), що сприяло поширенню грамотності серед селянського населення.

На кінець XIX ст. значно розширилася мережа жіночих навчальних закладів, реальних училищ, ремісничих і технічних шкіл. Водночас освіта залишалася соціально нерівною – доступ до гімназій і університетів мали переважно діти дворянства й заможних міщан.

Важливою особливістю розвитку освіти в Україні було поєднання загальнодержавних реформ із національно-культурним рухом. Протягом другої половини XIX ст. активізувалася боротьба української інтелігенції за право навчання рідною мовою. Проте царський уряд запровадив низку заборон — Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.), які фактично обмежували використання української мови в школах, книговидавництві та педагогічній діяльності. Незважаючи на це, народні вчителі, громадські діячі та просвітяни продовжували поширювати українське слово через приватні школи, недільні школи та культурно-освітні товариства («Просвіта»).

Початок XX ст. ознаменувався подальшою демократизацією освіти, активізацією громадського руху за доступність навчання та розвиток національної школи. Освітні ініціативи підтримували українські педагогічні діячі – Костянтин Ушинський, Христина Алчевська, Борис Грінченко, Софія Русова, Іван Франко, які обґрунтовували принципи народності, гуманізму та виховання в дусі національної самосвідомості.

На початку XX ст. освіта в Україні характеризувалася зростанням кількості навчальних закладів, поширенням професійного й технічного навчання, розвитком жіночої та приватної освіти. Під впливом революційних подій 1905–1907 рр. посилювалися вимоги громадськості щодо впровадження навчання рідною мовою, розширення прав учителів та автономії шкіл. Хоча імперська влада зберігала контроль, суспільна активність і культурні ініціативи значно підвищили престиж освіти в суспільстві.

Отже, у XIX – на початку XX ст. освіта в Україні пройшла складний шлях еволюції: від церковно-релігійної та станової до більш світської й відкритої системи. У цей період формувалися основи сучасної української педагогіки, зростала роль учителя як носія знань і культури, а сама освіта ставала важливим чинником суспільного прогресу та національного відродження.

Упродовж XIX – початку XX ст. на українських землях сформувалися передумови для становлення модерної системи освіти. Вона еволюціонувала від станової й конфесійної до більш світської, професійної й національно зорієнтованої. Освіта поступово ставала не лише засобом соціальної мобільності, а й важливим чинником національного відродження та культурного розвитку українського суспільства.

2.2. Соціально-економічні умови формування освітньої системи в Єлисаветграді

У другій половині XIX – на початку XX століття Єлисаветград став одним із провідних економічних і культурних центрів Південної України. Його соціально-економічний розвиток створив сприятливі умови для становлення та розширення мережі навчальних закладів, що засвідчують численні документи, збережені у фондах Державного архіву Кіровоградської області.

Після ліквідації військового поселення (1860-ті рр.) місто зазнало швидкої трансформації. Вигідне розташування на перехресті торговельних шляхів між Києвом, Одесою та Катеринославом сприяло активному розвитку торгівлі та ремесел. Єлисаветград став важливим центром хлібної торгівлі, а також промислового виробництва – діяли парові млини, механічні майстерні, цегельні та дрібні фабрики. Економічне піднесення спричинило збільшення міського населення та потребу у фахівцях різних галузей, що безпосередньо вплинуло на формування освітніх запитів суспільства.

Соціальна структура Єлисаветграда була різноманітною: окрім дворянства й купецтва, помітну частку становили службовці, ремісники, інтелігенція, учителі, чиновники земських і державних установ. Саме серед цих верств

визрівала ідея розвитку освіти як запоруки соціального зростання. Архівні документи засвідчують участь міського самоврядування у фінансуванні навчальних закладів, виділенні коштів на утримання вчителів, придбання навчальних посібників і забезпечення шкіл приміщеннями.

Значний вплив на розвиток освіти в регіоні мали земські реформи 1860–1870-х років, які надали місцевим органам самоврядування право опікуватися початковими школами. У звітах Єлисаветградського повітового земства, що зберігаються в архівних фондах, відображено діяльність з відкриття народних училищ, організації вчительських з'їздів та підготовки педагогічних кадрів. Важливим завданням земства було підвищення рівня грамотності населення, що відповідало загальноросійським тенденціям освітньої політики другої половини XIX ст.

2.3. Типи навчальних закладів міста (гімназії, училища, приватні школи, реальні училища)

Поряд із початковими школами в місті відкривалися чоловіча та жіноча гімназії, Земське реальне училище, духовне училище, а також Єлисаветградське кавалерійське училище, відоме далеко за межами регіону. При навчальних закладах діяли бібліотеки, благодійні товариства, студентські гуртки, які сприяли поширенню освіти та культури.

Варто акцентувати увагу на діяльності славнозвісного Єлисаветградського земського реального училища (ЄЗРУ). Наприкінці 1860-х рр. у Єлисаветграді не існувало жодного чоловічого середнього навчального закладу. Повітове, духовне училища та військова прогімназія не задовольняли освітніх потреб міста і повіту.

У 1868 р. Єлисаветградське повітове земство ініціювало створення земського реального училища з правами державного. Було подано два клопотання: про відкриття училища і про надання йому статусу державного.

У жовтні 1869 р. херсонський губернатор підтримав ініціативу, а 15 травня 1870 р. училище офіційно відкрито, затверджено статут. Боротьба за статус

державного закладу тривала понад 10 років через невідповідність статуту державному зразку процес тривав.

20 жовтня 1882 р. імператор Олександр III затвердив рішення про надання училищу прав урядового. ЄЗРУ стало першим у російській імперії земським реальним навчальним закладом, що утримувалося коштом Єлисаветградського і Олександрійського земств та міського товариства (приблизно 25 тис. крб. на рік).

Навчання було платним, але діти селян, які готувалися стати вчителями народних шкіл, навчалися безкоштовно. ЄЗРУ стало не лише технічним, а й педагогічним осередком регіону.

Варто зазначити, що спочатку училище орендувало будинок Самофалова, а з 1873 р. – розміщувалося у власній двоповерховій будівлі (тепер — корпус Кіровоградського машинобудівного технікуму). Було обладнано лабораторії, гімнастичний і малювальний зали, квартири викладачів.

Перший директор ЄЗРУ – Федір Стуллі (викладач історії). Відомі викладачі: Гаврило Блізнін, Р.В. Пржшиховський, В.М. Ястребов, П. О. Крестonosцев, Ю.Ф. Войтяк. Видатний педагог Михайло Завадський (директор 1876–1882 рр.) – засновник журналу *«Педагогічний вісник»* (1881–1882), перший незалежний педагогічний часопис у російській імперії.

Потужною була наукова діяльність училища, так у 1874 р. створено метеорологічну станцію – першу в регіоні, дослідження Г. Блізніна відзначені на Нижегородській виставці (1896). Дані станції публікувалися у спеціалізованих виданнях і передавалися до обсерваторій Миколаєва й Одеси.

У 1880 р. відкрито клас малюнка під керівництвом академіка П. О. Крестonosцева. В. М. Ястребов у 1887 р. заснував етнографічний та археологічний музей, підтриманий училищем.

Щодо учнівського контингенту, то спочатку переважали діти дворян і чиновників; згодом збільшилася частка міщан і селян. Приймали хлопців 10–13 років (до старших класів — відповідно старших). Учні, що двічі не склали іспит, відраховувалися; відмінники нагороджувалися медалями.

ЄЗРУ підготувало велику кількість видатних діячів: Євген Чикаленко, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Гнат Юра, Євген Маланюк, Юрій

Яновський, Кароль Шимановський, Генріх Нейгауз, Георгій Проскура, Олександр Тарковський та ін.

Училище стало справжнім осередком науково-культурного життя Єлисаветграда.

Революція та війна призвели до занепаду: нестача палива, продуктів, зарплат. У 1917 р. частину будівлі зайняв військовий шпиталь. 1919 р. училище ліквідоване згідно з «Положенням про єдину трудову школу» РСФРР.

Важливо, акцентувати на тому, що ЄЗРУ стало піонером середньої технічної освіти в імперії. Його традиції продовжили Кіровоградський машинобудівний технікум та Кіровоградський національний технічний університет.

Рис. 2.1. Єлисаветградське земське реальне училище

Документи з історії училища зберігаються у *фондах Державного архіву Кіровоградської області*, частина експонується у відділі рідкісної книги бібліотеки ім. Д. І. Чижевського.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Єлисаветград став осередком культурного життя, де активізувалася діяльність громадських організацій, друкарень, театрів і просвітницьких товариств. Ці процеси створили сприятливе середовище для формування педагогічної інтелігенції, що відіграла помітну роль у становленні національної свідомості та розвитку освітніх традицій.

Отже, соціально-економічні умови Єлисаветграда в XIX – на початку XX ст. визначили темпи і напрями розвитку місцевої освітньої системи. Зростання промисловості, торгівлі, урбанізаційні процеси та активна позиція міської громади сприяли поширенню шкільної освіти, створенню нових навчальних закладів і підвищенню рівня культурного життя населення. Збережені архівні документи є цінним джерелом для вивчення цих процесів, відображаючи як загальноімперські тенденції, так і локальні особливості формування освітнього простору Єлисаветграда [65].

У другій половині XIX – на початку XX ст. освітня система м. Єлисаветграда характеризувалася значною розгалуженістю та різноманітністю типів навчальних закладів, що відображало загальні тенденції розвитку освіти в російській імперії та зростання культурно-просвітницьких потреб місцевого населення. У цей період у місті діяли як державні, так і приватні навчальні установи, підпорядковані Міністерству народної освіти, військовому відомству або відомству імператриці Марії.

Одним із провідних освітніх закладів була Єлисаветградська чоловіча гімназія, заснована у 1867 р. (Додаток Б). Вона відігравала роль головного осередку середньої освіти міста.

У науковому дослідженні Н. Зеленської зазначено, що Єлисаветградська чоловіча гімназія розташовувалась на сучасній вулиці Шевченка (раніше – Петрівська) у будівлі, яка збереглася й донині та наразі перебуває у користуванні військової частини МНС України. З 1905 по 1910 рік її директором був П. А. Александровський, на честь якого пізніше була названа одна зі стипендій гімназії. За час його керівництва відбулася певна лібералізація порядків у закладі. У період визвольних змагань українців у 1918 році, коли директором був Т. В. Калениченко, у гімназії провели процес українізації: всі документи перевели на українську, а українська мова стала новим навчальним предметом. У 1919 році заклад отримав нову назву – «Єлисаветградська Українська Державна Гімназія»¹⁵.

¹⁵ Зеленська Н.М. Видання зі штампами дореволюційних навчальних закладів Єлисаветграда у фондах бібліотеки ім. Д.Чижевського. Київ, 2013. С. 8 – 9.

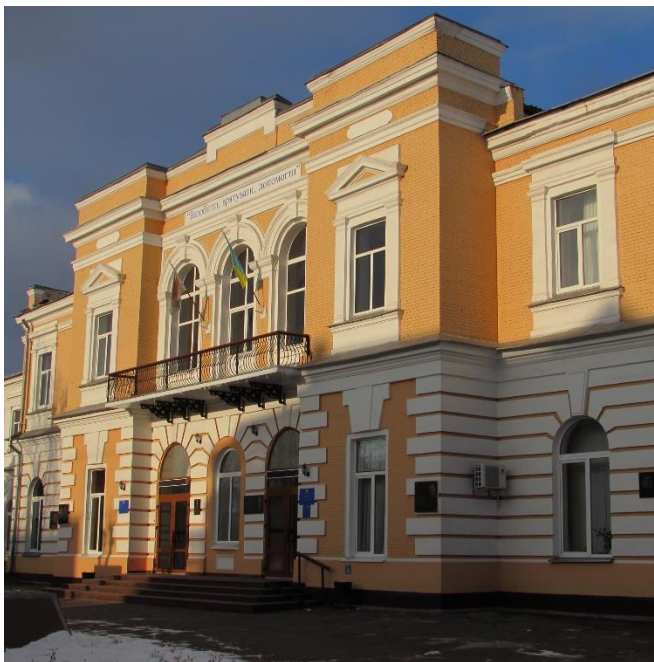

Рис. 2.2. Єлисаветградська чоловіча гімназія (сучасний вигляд)

Навчальна програма передбачала вивчення класичних мов (латини, грецької), історії, географії, математики, природознавства та релігії. Архівні документи фонду гімназії (зокрема журнали засідань педагогічної ради, річні звіти, списки учнів, особові справи викладачів) засвідчують високий рівень організації навчально-виховного процесу та участь гімназії у громадському житті Єлисаветграда.

Останній документ з архіву гімназії датується 28 червня 1920 року. У липні 1920 року, після встановлення радянської влади на території Єлисаветградщини, гімназія припинила діяльність згідно з постановою народного Комісаріату освіти УРСР від 4 липня 1920 року, яка передбачала створення єдиної семирічної трудової школи.

На межі XIX–XX ст. у Єлисаветграді спостерігалось пожвавлення економічного життя, розвивалася торгівля, ремісництво, транспортні підприємства. Це сприяло виникненню потреби у фахівцях із комерційною освітою.

Відповіддю на суспільний запит, з метою підготовки молоді до практичної діяльності у сфері торгівлі й ремесел стало відкриття у 1890-х рр. приватного комерційного училища М.О. Бонч-Бруєвича – одного з перших навчальних закладів подібного типу в місті. Училище було одним із найпомітніших навчальних закладів міста наприкінці XIX – на початку XX ст.

Засновником і керівником училища був Микола Олександрович Бонч-Бруевич – відомий педагог, громадський діяч, член Єлисаветградського товариства поширення грамотності, який приділяв велику увагу розвитку освіти серед міщан і представників торгового стану. Його ініціатива створити училище мала на меті забезпечити молодь практичними знаннями, необхідними для роботи у сфері торгівлі, банківської справи, статистики та діловодства.

Метою діяльності цього освітнього закладу було поєднання теоретичних знань з практичними навичками, необхідними для роботи у торговельно-промислових структурах. Архівні матеріали відображають детальну організацію навчання, фінансову звітність, списки учнів і викладачів, що дозволяє простежити розвиток цього типу професійної освіти в регіоні.

Навчальна програма закладу поєднувала загальноосвітні та спеціальні предмети: арифметику, географію, російську мову, бухгалтерію, основи комерційної арифметики, діловодство, іноземні мови (здебільшого німецьку та французьку), історію торгівлі. Значну увагу приділяли практичним вправам — складанню ділових паперів, веденню рахунків, написанню звітів і комерційних листів.

Училище мало чітку внутрішню структуру: діяли нижчі класи для початкової підготовки і вищі – для спеціальної комерційної освіти. Викладацький склад формувався з місцевих учителів гімназії та практиків торгової справи.

Навчання здійснювалося на платній основі, проте для здібних учнів з незаможних родин могли надаватися пільги або знижена плата.

Архівні документи (зокрема, матеріали фондів Державного архіву Кіровоградської області, фонд «Єлисаветградське комерційне училище», листування з Одеським навчальним округом, звіти та списки учнів) свідчать, що училище мало гарну репутацію. Його випускники успішно працювали у банківських установах, торгових конторах, міських управліннях.

На початку ХХ ст. діяльність училища сприяла формуванню нової соціальної групи освічених комерсантів, здатних ефективно діяти в умовах модернізованої економіки. Заклад став важливою ланкою в системі середньої

спеціальної освіти Єлисаветграда і відіграв помітну роль у розвитку місцевої освітньої інфраструктури.

Єлисаветградське громадське комерційне училище розпочало свою діяльність у 1908 році. Ідея заснування цього закладу належала Єлисаветградському Біржовому Товариству, яке ще у 1903 році розробило статут училища та ініціювало прохання про його відкриття. Міністерство фінансів, до якого звернулися із цією пропозицією, погодилося на відкриття училища, однак поклало фінансові витрати на його організацію та утримання на плечі місцевого самоврядування. У відповідь на це Біржовий Комітет разом із комісією з підготовки створення училища запропонували відкрити комерційне училище за рахунок власних ресурсів і коштів місцевої громади. З цією метою було засноване Товариство Розповсюдження Комерційної Освіти у Єлисаветграді. До складу правління цього товариства увійшли відомі громадські діячі міста, зокрема Тьомкін В. І., Макєєв І. І., Якубовський А. Ф., Шполянський М. А., а також Я. А. та інші. При училищі функціонувала бібліотека, яка включала як учнівський, так і вчительський фонди. Станом на початок 1913 року бібліотека мала такі обсяги: вчительський фонд нараховував 903 назви і 1220 томів, а учнівський – 3637 назв і 6571 томів.

Як свідчать архівні документи, у дореволюційний період у Єлисаветграді діяло кілька комерційних училищ, серед яких найбільш знаним було Перше комерційне училище, що розміщувалося в будинку Маріані на розі вулиць Дворцової та Миргородської (нині на цьому місці встановлено пам'ятник першому трамваю).

Відомості про Друге комерційне училище «Товариства викладачів» є значно обмеженими. Його поява була безпосередньо пов'язана із закриттям приватного комерційного училища М. О. Бонч-Бруєвича. 29 травня 1911 року колишній директор цього закладу Л. А. Кейль разом із викладачами та близько 300 учнями звернулися до губернатора з колективним проханням дозволити відкриття нового комерційного училища під егідою «Товариства викладачів». Уже 22 червня того ж року Міністерство народної освіти надало офіційний дозвіл на заснування навчального закладу, який отримав назву Друге комерційне

училище. Його розмістили в новозбудованому будинку М.С. Макарова на вулиці Преображенській ¹⁶.

Поряд із державними закладами у місті активно діяли приватні навчальні установи, зокрема жіночі пансіони, приватні училища й школи, організовані освіченими мешканцями Єлисаветграда. Такі заклади виконували важливу соціальну функцію – забезпечували можливість навчання для дітей різних верств населення, зокрема дівчат. У фондах Державного архіву Кіровоградської області зберігаються документи, що відображають діяльність приватних навчальних закладів – статuti, дозволи на відкриття шкіл, відомості про контингент учнів, звіти про успішність.

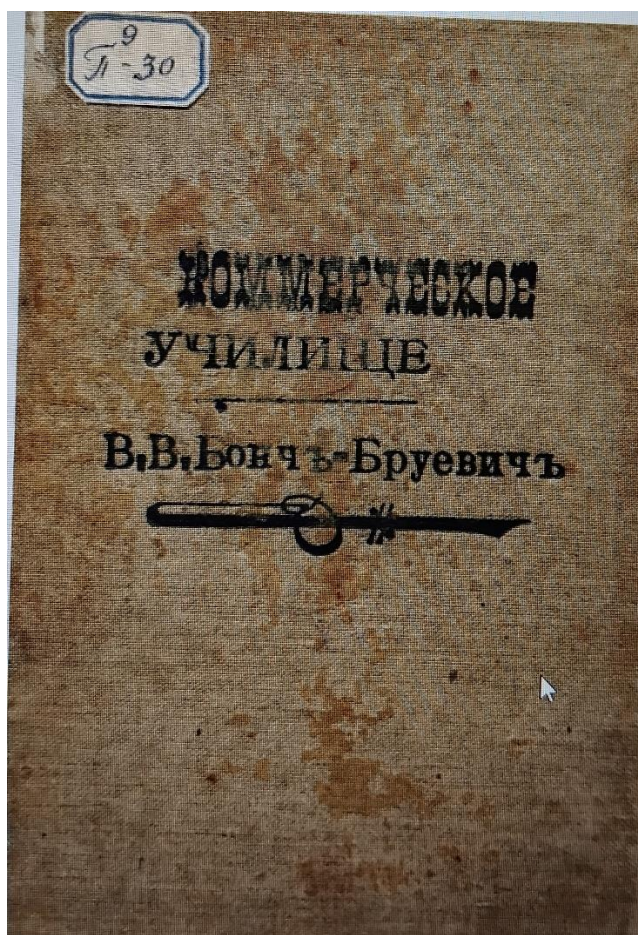

Рис. 2.3. Книга з бібліотеки приватного комерційного училища М. О. Бонч-Бруєвича

¹⁶ Сто років тому. Поліщук В. Кропивницький., 2017. 143 с.

На початку ХХ ст. у Єлисаветграді, як ми зазначали, функціонувала низка приватних навчальних закладів, серед яких особливе місце посідали жіночі гімназії М.Д. Гослен та О.Н. Єфимовської.

Гімназія Марії Дезіровни Гослен була заснована у 1906 р. викладачкою одеського жіночого приватного училища І розряду. Заклад швидко здобув популярність серед місцевого населення. Станом на 1915 рік у гімназії навчалось 275 учениць. Учениці носили форму чорного кольору із синіми елементами. Гімназія діяла до 1919 року, коли припинила існування у зв'язку зі змінами політичної ситуації та реформами в системі освіти.

Жіноча гімназія Олександрі Никифорівни Єфимовської розпочала свою діяльність у 1902 р. як приватне семикласне жіноче училище І розряду. У 1904 р., відповідно до «Положення про жіночі гімназії та прогімназії» від 24 травня 1870 р. і за поданням попечителя Одеського навчального округу, училище було реорганізовано у гімназію. На початок 1915 р. в ній навчалось 363 учениці.

Гімназія розміщувалася в орендованому двоповерховому будинку на вулиці Великій Перспективній (нині в цьому районі розташовано управління поліції). У дворі навчального корпусу був облаштований сад, де учениці проводили дозвілля. Навчальна програма закладу охоплювала широкий спектр предметів: російську, німецьку та французьку мови, історію, математику, природознавство, географію, космографію, фізику, чистописання, малювання, рукоділля, співи, танці та гімнастику.

Французьку мову викладали Марія Костянтинівна та Марія Еріхівна Лангемак – мати й сестра відомого радянського вченого, одного з піонерів ракетної техніки та творців реактивного міномета «Катюша» – Георгія Лангемака.

При гімназії діяв пансіон, який належав самій О.Н. Єфимовській. Плата за проживання становила 250 карбованців на рік, не враховуючи додаткової плати за навчання музиці – 60 карбованців на рік. Для учениць із малозабезпечених

родин існували пільги на оплату навчання, що сприяло доступності освіти для ширшого кола дівчат¹⁷.

Жіночі гімназії Єлисаветграда початку ХХ ст. відігравали важливу роль у розвитку освіти міста, забезпечуючи дівчат якісною середньою освітою за зразком державних навчальних закладів. Вони сприяли поширенню жіночої освіти, вихованню культурно освічених, соціально активних жінок та формуванню нового типу інтелігенції.

Разом із приватними жіночими гімназіями в Єлисаветграді діяли й інші навчальні заклади, спрямовані на освіту дітей із малозабезпечених сімей та на оволодіння практичними навичками. Одним із таких закладів стало Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище, засноване у 1867 році за ініціативи приватних осіб: викладача Єлисаветградського кавалерійського училища М. Ф. Федоровського та дружин офіцерів Г. М. Різанової та О. І. Некрасової. Для початку діяльності навчальний заклад розмістили в покинутому приміщенні з проваленим дахом і почали приймати дітей із малозабезпечених сімей. Згодом Федоровський за власний кошт збудував нову будівлю училища.

Фінансування училища здійснювалося за рахунок коштів Єлисаветградського фонду поширення ремесел і письменності, а також пожертв заможних громадян. У навчальному закладі навчалися як хлопчики, так і дівчата. На той час училище налічувало 180 учнів і 12 викладачів. Воно підпорядковувалося Міністерству народної освіти та звітувало перед опікуном Одеського навчального округу.

Головною метою училища було навчання дітей грамоти на рівні двокласного народного училища та оволодіння певним ремеслом. Учні вивчали технічне креслення, геометрію, фізику, математику, російську мову, географію, історію, природознавство, чистописання, спів, малювання, гігієну та гімнастику. Крім того, їх виховували в дусі культури та мистецтва.

¹⁷ Зеленська Н.М. Видання зі штампами дореволюційних навчальних закладів Єлисаветграда у фондах бібліотеки ім. Д.Чижевського. Київ, 2013. С. 8 – 9.

Отже, система освіти Єлисаветграда кінця XIX – початку XX ст. формувалася як багатокомпонентна структура, у якій поєднувалися гімназійна, реальна, комерційна та приватна форми навчання. Архівні джерела, що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області, відтворюють не лише організаційно-правові аспекти діяльності цих закладів, а й соціально-культурний контекст освітнього життя міста.

2.4. Внесок місцевої інтелігенції та органів самоврядування у розвиток освіти.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. освітній розвиток Єлисаветграда визначався не лише урядовою політикою Російської імперії, а й активною діяльністю місцевої інтелігенції та органів самоврядування. Саме вони стали рушійною силою у створенні навчальних закладів, підтримці педагогічних ініціатив, розширенні доступу до освіти для різних верств населення.

Єлисаветградська інтелігенція другої половини XIX ст. мала високий рівень громадянської активності. Серед її представників – учителі гімназій, лікарі, адвокати, службовці земських установ, діячі культури. Вони об'єднувалися у товариства, гуртки, брали участь у благодійних заходах, спрямованих на підтримку освіти. Як свідчать архівні документи, інтелігенція виступала ініціатором освітніх перетворень.

У архівних документах Державного архіву Кіровоградської області зберігаються численні свідчення про таку діяльність. Зокрема, у фондах Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії (Ф.59) і Єлисаветградської єврейської чоловічої гімназії Шалити і Волова м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (Ф. 64) містяться відомості про внески місцевих жителів на потреби шкіл, створення стипендій для незаможних учнів, організацію недільних шкіл для дорослих.

Особливу роль у розвитку народної освіти відігравали вчителі-громадівці, які прагнули поширювати знання українською мовою, попри імперські заборони. Їхня діяльність сприяла не лише підвищенню освітнього рівня населення, а й збереженню національної ідентичності.

Вагомий внесок у розбудову освіти зробили земські установи, створені після реформи 1864 р. Єлисаветградське повітове земство систематично фінансувало відкриття нових училищ, утримання вчителів, закупівлю підручників і навчальних матеріалів.

Земські збори розглядали питання про відкриття шкіл у селах повіту, виділення коштів на ремонти приміщень, утримання бібліотек. У звітах земського управління за 1880–1900-ті рр. у справах відображено дані про кількість учнів, вчителів, розподіл коштів на освіту. Ці документи свідчать, що до початку ХХ ст. мережа початкових училищ значно зросла, а рівень грамотності населення підвищився.

Не менш важливим був внесок міської думи Єлисаветграда, яка підтримувала гімназії, реальні училища, жіночі навчальні заклади, фінансувала культурно-освітні заходи. Архівні джерела містять ухвали міської думи про надання допомоги міському училищу, виділення коштів на утримання бібліотек і читалень.

Розвиток освіти у місті значною мірою підтримувався приватними пожертвами. Відомі єлисаветградські родини – Тарковські, Коваленки, Тобілевичі зробили великий внесок у розквіт міста, багато хто робив внески на користь навчальних закладів, засновували стипендії для обдарованих дітей. У фондах архіву наявні документи про діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності, яке організовувало лекції, публічні читання, підтримувало бібліотеки при школах.

Інтелігенція не лише фінансово, а й інтелектуально сприяла розвитку освіти: учителі створювали методичні посібники, влаштовували педагогічні з'їзди, обмінювалися досвідом. Це формувало новий тип вчителя — освіченого громадянина, який усвідомлював свою суспільну місію.

Таким чином, місцева інтелігенція та органи самоврядування Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст. відіграли провідну роль у становленні освітньої системи міста. Їхня діяльність сприяла не лише розширенню мережі навчальних закладів, а й утвердженню гуманістичних ідей, поширенню грамотності та культурному піднесенню регіону.

Архівні документи засвідчують, що саме взаємодія інтелігенції, земства і громади створила підґрунтя для подальшого розвитку освіти в Єлисаветграді та на теренах сучасної Кіровоградщини.

РОЗДІЛ 3

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ОСВІТНІХ УСТАНОВ ЄЛИСАВЕТГРАДА

3.1. Огляд фондів Державного архіву Кіровоградської області, що містять матеріали з історії освіти

У межах дослідження розвитку освіти на території Кіровоградщини особливу прикметність становлять документи, збережені у Державному архіві Кіровоградської області (ДАКіро). Архів виступає важливим джерелом першоджерел – нормативних актів, статистичних відомостей, звітів навчальних закладів, листування педагогічних працівників та спогадів.

Фонди навчальних закладів Єлисаветграда містять значну кількість інформаційних матеріалів, що розкривають організацію навчального процесу, фінансове забезпечення, кадрові питання та господарську діяльність шкіл та гімназій XIX – початку XX століття. Ці матеріали охоплюють заснування освітніх закладів, кадрове забезпечення, навчальні плани, питання приміщень і обладнання, що дає змогу відстежити процес становлення системи народної освіти в регіоні.

Серед фондової бази архіву можна виокремити такі групи матеріалів, що репрезентують історію освіти:

Фонди шкільних та професійно-технічних навчальних закладів XIX – початку XX ст.

Так, Фонд № 60 «Єлисаветградське земське реальне училище»¹⁸ представлений одним описом, який налічує 320 справ. Документи цього фонду висвітлюють різноманітні напрями діяльності навчального закладу: нормативно-розпорядчу документацію, ділове листування, протоколи засідань, звіти, особові матеріали та навчальні документи. Зібрані матеріали становлять цінне джерело не лише для дослідження історії освіти, а й для вивчення соціального розвитку регіону у відповідний період. Як зазначено в науковій публікації В. Орлика,

¹⁸ ДАКО. Ф.60, оп.1, спр.150, арк.19.

Л. Глебової, В. Барабаш, структурно фонд складається з таких груп документів: розпорядчі, фінансово-господарські, службове листування, протоколи, особові документи, навчальні, а також документи різного змісту¹⁹.

Фонд відкриває широкі можливості для наукових досліджень у сфері історії освіти, адміністративної діяльності, а також суспільних і культурних процесів, що відбувалися в Україні в умовах історичних трансформацій ХІХ – ХХ століть. Його збереження в Державному архіві Кіровоградської області має вагоме значення для підтримання історичної пам'яті та культурної спадщини регіону. У складі фонду Єлисаветградського земського реального училища тридцять чотири справи віднесено до категорії особливо цінних, а дві – до категорії «унікальна документальна пам'ятка». Отже, цей фонд є важливим і багатогранним джерелом для вивчення історії освіти, соціальних трансформацій та культурного розвитку України.

Найоб'ємнішим після Фонду № 60 «Єлисаветградське земське реальне училище» є Фонд № 58 Державного архіву Кіровоградської області²⁰, що налічує 199 одиниць зберігання, пов'язаних із діяльністю Єлисаветградського другого комерційного училища. Документи фонду охоплюють період 1907–1920 років, серед них наявні й матеріали, датовані 1922 роком. У фонді Єлисаветградського другого комерційного училища, представленому в ДАКО, умовно виділяються такі групи справ: організаційно-розпорядчі документи, фінансово-господарські документи, ділова кореспонденція), протоколи засідань фондоутворювача, особові документи викладачів та учнів училища, навчальна документація та інші види документів.

Фонд 57 Єлисаветградського комерційного училища ім. Бонч-Бруєвича, який зберігається в Державному архіві Кіровоградської області²¹, містить документи, що висвітлюють діяльність цього навчального закладу в період з 1902 по 1914 роки. За інформацією, наданої у передмові до опису, училище було

¹⁹ Вікторія Барабаш, Людмила Глебова, Василь Орлик. Фонд Єлисаветградського реального училища в Державному архіві Кіровоградської області: історія, склад та структура. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 44. 296 с. С. 9–24. <https://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/tom-44-2024/>

²⁰ ДАКО. Ф.58, оп.1.

²¹ ДАКО. Ф.57, оп.1.

засноване в 1906 році на правах приватного навчального закладу в місті Кобеляки Харківської губернії за ініціативою Бонч-Бруєвича. У 1907 році його було перенесено до Єлисаветграда. Проте, згідно з розпорядженням Міністерства торгівлі та промисловості, училище припинило свою діяльність у 1911 році. Фонд містить різноманітні матеріали: перші 28 одиниць архіву стосуються адміністративної та навчальної діяльності училища. Решта 30 одиниць охоплюють особові справи учнів за період з 1907 по 1910 роки і впорядковані в алфавітному порядку. Опис цього фонду було укладено в 1952 році.

Для детального дослідження історії середньої освіти в Єлисаветграді важливе значення мають архівні джерела, що зберігають документи гімназій та реальних училищ. Одним із таких цінних фондів є фонд 59 «Єлисаветградська чоловіча класична гімназія». В історичній довідці до цього фонду зазначено, що гімназії відносилися до середніх навчальних закладів переважно гуманітарного профілю. Згідно з Уставом про гімназії 1864 року, розрізняли три їхні типи: 1) класичні з викладанням двох давніх мов; 2) класичні з викладанням латинської мови; 3) реальні, без вивчення давніх мов. На той час жіноче навчання проводилося окремо від чоловічого, а програма жіночих гімназій була значно скороченою. Чоловіки навчалися в гімназії протягом восьми років, тоді як прогімназії передбачали навчання тривалістю 4–6 років²².

Поряд із чоловічими навчальними закладами, представленими, зокрема, фондом 59 «Єлисаветградська чоловіча класична гімназія», у місті діяли й приватні жіночі гімназії. Одним із таких закладів була приватна жіноча гімназія М. Д. Гослен, документи якої зберігаються у фонді 68 і включають 17 справ за період 1907–1920 рр.²³.

Фонд 64. «Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волова м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії». Опис № 1 справ постійного зберігання за 1913-1916 рр. налічує 18 позицій, серед документів метричні свідоцтва та клопотання батьків учнів, атестати та

²² ДАКО. Ф.59, оп.1.

²³ Там само

свідоцтва про закінчення гімназії, листування, метричні свідоцтва, журнали, списки учнів та ін.²⁴.

Фонд 61. «Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії»²⁵.

Документальні матеріали, що зберігаються у фондах училища, дозволяють комплексно оцінити його організаційну та навчальну діяльність. До основних джерел належать: огляд діяльності ради училища, що відображає управлінські рішення, планування розвитку навчального закладу та контроль за його функціонуванням; Звіти про стан навчальної роботи, які містять дані про успішність учнів, виконання навчальних програм та реалізацію методичних завдань; Прибутково-видаткова книга та відомості на видачу заробітної плати службовцям, що відображають фінансове забезпечення закладу та організацію оплати праці педагогічного та адміністративного персоналу; Каталог книг училища, який дає змогу оцінити забезпеченість навчального процесу літературою та наочними посібниками; списки учнів, що містять відомості про контингент вихованців, їхній соціальний стан та навчальні досягнення; формулярні списки викладачів, у яких зафіксовані дані про педагогічний склад, спеціалізацію, стаж роботи та адміністративні обов'язки.

Аналіз цих джерел дозволяє відтворити організаційно-адміністративну структуру училища, його фінансове становище, педагогічну практику та умови навчання, що є важливим для дослідження історії освіти міста.

Фонди повітових, земських та міських відділів народної освіти радянського періоду У фондах архіву (після 1917 р.) зберігаються звіти, статистичні довідки, накази, матеріали про відкриття шкіл, мережу навчальних закладів, підготовку кадрів. Завдяки цьому можна окреслити динаміку розвитку загальної та професійної освіти, особливо в міжвоєнний період і після Другої світової війни. У «Анотованому реєстрі описів» зафіксовано, що фонди після 1917 р. систематизовані за номерами від Р-2508 до Р-3999²⁶.

²⁴ ДАКО. Ф.64, оп. 1.

²⁵ ДАКО. Ф.61, оп.1.

²⁶ Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Том І. Фонди періоду до 1917 року / Упор.: Т.В.Базишена, О.К.Жук, Л.В.Равська, Т.В.Чвань, Ю.В.Чорна. Кіровоград, 2005. 292 с.

Особові фонди педагогічних діячів і викладачів. Архів містить також особові фонди педагогів-методистів, які відображають освітню діяльність, методичні розробки, громадську роботу й участь у становленні освітньої системи. Наприклад, один з таких фондів прийнятий до архіву – фонд особового походження педагога-методиста, заслуженого працівника народної освіти України, обсягом 32 одиниці зберігання. Ці фонди дають можливість поглибити дослідження на рівні персоналій, що відігравали роль у освітній сфері регіону.

Книги, акти, статистика, фотоматеріали. Додатковим пластом є документи: книги обліку, статистичні відомості, фотоматеріали, світлини, які ілюструють життєдіяльність навчальних закладів, шкільне середовище. Наприклад, архів розповідає про передання фотодокументів гімназії як частину історії закладу освіти. Така матеріальна база дозволяє розглядати не лише офіційні документи, але й контекст соціального середовища навчання і педагогічної праці.

Таким чином, фонди Державного архіву Кіровоградської області створюють надійну джерельну базу для дослідження історії освіти в регіоні – від початків народної школи на території Єлисаветградського повіту до розвитку професійної і вищої освіти в ХХ і ХХІ століттях.

3.2. Типи та структура документації навчальних закладів Єлисаветграда

Документація навчальних закладів є важливим джерелом для дослідження організації та функціонування освіти у місті. Вона відображає як адміністративно-управлінські процеси, так і навчальну діяльність, кадровий склад та фінансове забезпечення закладів.

Організація освітнього процесу в навчальних закладах Єлисаветграда (сучасного Кропивницького) у другій половині ХІХ — на початку ХХ століття вимагала чіткої системи ведення документації. Документи відображали не лише адміністративну діяльність шкіл, гімназій та училищ, а й загальний стан освітньої політики в місті. Вони слугували основним джерелом інформації про

структуру управління, фінансування, кадровий склад, навчальні програми та результати успішності учнів.

Вивчення типів і структури цієї документації дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування освітніх інституцій Єлисаветграда, виявити особливості місцевої системи освіти та простежити її відповідність загальноімперським нормам і традиціям. Саме через аналіз таких матеріалів можна реконструювати щоденне життя навчальних закладів, адміністративні практики та педагогічну культуру того часу.

Як ми вже зазначали, особливе місце серед освітніх установ Єлисаветграда посідало Єлисаветградське земське реальне училище (ЄРЗУ), документальний фонд якого є одним із найповніших і найінформативніших для вивчення історії міської освіти. У фонді навчального закладу зберігається 320 одиниць архівних справ, що охоплюють період діяльності училища та відображають різні напрями його функціонування. Нумерація справ має певні особливості: наявна справа з індексом 63а, проте відсутній номер 87. Крім того, до фонду включено окрему справу під назвою «Старий опис» (№231), що іноді стає підставою для згадки про 321 одиницю зберігання²⁷.

За структурою фонд ЄРЗУ охоплює різноманітні типи документів. Розпорядчі ділові папери становлять 43 одиниці, фінансово-господарські документи – 75 одиниць, службове листування – 33 одиниці.

До окремої категорії належать протоколи засідань колегіальних органів – 25 справ та особові документи викладачів і учнів – 82 справи. Значну частину становить і навчальна документація, представлена 58 справами.

Такий розподіл засвідчує багатогранність діяльності закладу та різноспрямованість його документації, що дозволяє дослідникам відтворити не лише адміністративну структуру училища, а й повсякденне життя його викладачів та учнів.

²⁷ Вікторія Барабаш, Людмила Глебова, Василь Орлик. Фонд Єлисаветградського реального училища в Державному архіві Кіровоградської області: історія, склад та структура. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 44. 296 с. С. 9–24. <https://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/tom-44-2024/>

Представлені у Фонді 60 документи доцільно класифікувати за функціонально-змістовим принципом, тобто за тим, яку роль ці документи виконували в діяльності закладу. Наведемо основні групи такої класифікації:

1. Організаційно-розпорядчі документи. Циркуляри, розпорядження Міністерства народної освіти, Херсонського губернатора, попечителя Одеського навчального округу. Справа про відкриття Єлисаветградського земського реального училища (1870). Статути училища.

Зазначені документи відображають правові засади функціонування училища, підпорядкованість вищим органам влади, порядок заснування та регламентацію діяльності закладу і є найбільш цінною частиною фонду. До цієї групи входять накази, розпорядження, постанови, циркуляри та інструкції, видані як дирекцією училища, так і вищими освітніми інстанціями. Ці матеріали відображають систему управління навчальним процесом, кадрові зміни, порядок проведення іспитів, дисциплінарні заходи, а також вимоги до організації навчального року.

Розпорядча документація становить основу управлінської діяльності Єлисаветградського земського реального училища і відображає процес прийняття рішень адміністрацією закладу, а також взаємодію з вищими органами освіти. Її суть полягає у фіксації офіційних приписів, наказів та розпоряджень, які визначали організацію навчального процесу, кадрову політику, дисциплінарну практику й загальний порядок функціонування училища.

До складу розпорядчої документації входять кілька основних груп документів: *Накази та розпорядження дирекції училища*. Вони містять рішення щодо зарахування та відрахування учнів, призначення викладачів, встановлення навчальних планів, розподілу педагогічного навантаження, а також регулюють питання дисципліни серед учнів і персоналу. *Циркуляри та інструкції попечителя навчального округу або Міністерства народної освіти*. Ці документи визначали загальні норми та правила діяльності реальних училищ, зміни у навчальних програмах, вимоги до звітності та порядок проведення іспитів. Їх аналіз дозволяє простежити, як загальноросійська освітня політика втілювалася на місцевому рівні.

До цієї групи ми відносимо Статут ЄРЗУ.

У сукупності розпорядчі документи Єлисаветградського земського реального училища формують цілісну картину адміністративної культури освітнього закладу. Вони свідчать про високий рівень організаційної дисципліни, бюрократичної точності й відповідності навчального процесу імперським стандартам. Документи цієї групи відображають систему управління закладом, механізми прийняття рішень і взаємодію між адміністрацією, учителями, учнями та місцевими установами.

2. Документи колегіальних органів. Ці ділові папери фіксували рішення колегіальних органів щодо методики викладання, оцінювання знань, переведення учнів до наступних класів, призначення стипендій тощо. Вони поєднують у собі як розпорядчий, так і дорадчий характер. Протоколи засідань правління училища, педагогічної ради, батьківського комітету та екзаменаційних комісій. Значний науковий інтерес становлять протоколи засідань педагогічної ради та інших колегіальних органів, у яких відображено обговорення методичних питань, затвердження навчальних планів, результати учнів, а також рішення щодо дисциплінарних випадків.

3. Довідково-інформаційні документи. Оголошення, повідомлення та внутрішні інструкції. Ці документи виконували допоміжну функцію – регламентували внутрішній розпорядок, режим занять, порядок ведення документації, правила поведінки учнів у класі та поза ним. Листування з питань призначення та звільнення викладачів, організації навчального процесу, фінансово-господарської діяльності, роботи метеорологічної станції, проведення публічних читань.

До окремої групи належить службове листування, що охоплює взаємодію дирекції училища з попечителями округ, міською управою, земством, а також з іншими навчальними закладами. Це листування демонструє механізми адміністративної комунікації, вирішення поточних питань і узгодження освітніх ініціатив.

4. Навчально-педагогічна документація включає навчальні програми; Звіти про стан училища; журнали відвідування; Відомості про успішність учнів;

Екзаменаційні відомості; Книги обліку прийнятих на навчання. Ця категорія ілюструє зміст і організацію навчального процесу, рівень підготовки учнів, педагогічні методи та оцінювання знань. Навчальна документація розкриває особливості змісту освіти, її практичну спрямованість і методи викладання у реальних училищах кінця XIX – початку XX століття.

5. Фінансово-господарська документація містить кошториси, звіти про видатки, платіжні відомості, списки стипендіатів, акти ревізій і документи щодо утримання приміщень училища. Вони дають можливість простежити матеріальну базу навчального закладу, рівень фінансування з боку земства та внески приватних осіб.

Фінансово-господарські документи – 73 одиниці зберігання – становлять значну частину фонду Єлисаветградського земського реального училища. Ці документи відображають матеріальне забезпечення, економічний стан та побутову організацію закладу. Ця група джерел є не лише свідченням бухгалтерської звітності, а й важливим показником рівня підтримки освіти з боку земства, держави та приватних осіб.

До складу фінансово-господарської документації входять такі основні види: *Кошториси та бюджетні звіти*. У них подано щорічні відомості про доходи та видатки училища, джерела фінансування, суму асигнувань на заробітну плату викладачів, утримання будівлі, закупівлю навчальних посібників і ремонтні роботи. Аналіз цих документів дозволяє визначити динаміку розвитку закладу та пріоритети його фінансової політики.

Платіжні відомості та розрахункові книги. Ці матеріали містять інформацію про виплати викладачам, службовцям, технічному персоналу, а також про нарахування стипендій учням. Завдяки їм можна відтворити соціально-економічний статус педагогів і рівень матеріальної підтримки учнівської молоді.

Документи з господарських питань. До цієї групи належать акти інвентаризації, звіти про ремонт будівель, закупівлю меблів, приладів, навчальних матеріалів, а також договори з підрядниками. Вони свідчать про

прагнення адміністрації підтримувати належний матеріально-технічний стан училища та створювати комфортні умови для навчання.

Документи з ревізій та перевірок. Це звіти ревізійних комісій, акти перевірок земства та інспекторів Міністерства народної освіти. Такі матеріали показують, наскільки ретельно контролювалася фінансова діяльність навчальних закладів і як відбувалося узгодження витрат з офіційними нормами.

У цілому фінансово-господарська документація Єлисаветградського земського реального училища демонструє не лише рівень економічної дисципліни, а й соціально-політичний контекст функціонування освіти на місцевому рівні. Вона дозволяє простежити, як формувалася матеріальна база навчального закладу, які статті витрат вважалися пріоритетними та як співіснували державне і земське фінансування.

б. Документація щодо особового складу включає списки учнів, викладачів та службовців; формулярні списки вчителів; особисті документи учнів (свідоцтва, посвідчення, заяви, характеристики); атестати та свідоцтва про закінчення училища. Надзвичайно інформативними є особові документи викладачів і учнів – особові справи, атестати, характеристики, анкети, заяви, списки викладацького складу. Вони дозволяють дослідникам простежити соціальний склад колективу, освітній рівень педагогів і географію походження учнів. Ця група документів має персональний характер і дає можливість вивчити соціальний склад учнів та педагогів, їхню освітню траєкторію та кадровий потенціал закладу.

Таке групування документів фонду № 60 Єлисаветградського земського реального училища є доцільним, оскільки відображає основні напрями діяльності навчального закладу – від нормативно-правового забезпечення до організації навчального процесу та кадрової роботи. Поділ за функціональними ознаками дозволяє систематизувати матеріал, виявити взаємозв'язок між управлінськими, фінансовими та педагогічними аспектами діяльності училища, а також простежити еволюцію його структури в контексті загальноімперської освітньої політики. Такий підхід забезпечує комплексне бачення історії установи й підвищує аналітичну цінність архівних джерел, роблячи їх використання в

історико-освітніх дослідженнях більш обґрунтованим і цілеспрямованим. Запропоноване групування дозволяє бачити структуру фонду № 60 як цілісну систему, де кожен блок документів виконує конкретну управлінську, освітню чи соціальну функцію.

У фонді 58 ДАКО Єлисаветградського другого комерційного училища²⁸ першими в описі представлені розпорядчі документи: циркуляри навчального відділу Міністерства торгівлі та промисловості (1907–1917 рр.), документи щодо збереження платні службовцям училища, призваним на військову службу, та їхнім родинам; документи Міністерства народної освіти урядів Центральної Ради та денікінської білогвардійської адміністрації. Серед розпорядчих документів збереглися також накази повітового відділу народної освіти про проведення Дня пам'яті Т. Г. Шевченка та інших пам'ятних дат (1919–1920 рр.).

До важливих організаційних документів фонду належать Статут училища; Положення про комерційні навчальні заклади; Статут Київської обласної професійної вчительської спілки та Правила МДФ.

Обліково-фінансова документація включає звіти та відомості про фінансовий стан училища; платню навчально-адміністративного персоналу; відрахування до пенсійного та інвалідного капіталів; платню викладачам; кошти на обладнання та утримання училища; грошові звіти та кошториси опікунської ради (1911–1913 рр.); вибутково-видаткові документи; особові рахунки учнів; членські внески та пожертви тощо.

Велику групу складає листування адміністрації училища з навчальним відділом МТП, міською управою, директорами інших комерційних училищ, поліцмейстером, Департаментом середньої освіти, інспектором та київським губернатором з питань свят, лекцій, іспитів, екстернату, організації навчально-виховного процесу, фінансування та кадрових питань, а також з військовими установами щодо призову учнів на службу.

Документи колегіальних органів представлені протоколами засідань педагогічного комітету, попечительської та шкільної ради, батьківського

²⁸ ДАКО. Ф.58, оп.1.

комітету та класних наставників, що висвітлюють організаційні та навчальні питання.

До навчальних документів віднесено звіти про діяльність училища, списки викладачів та членів опікунської ради, а також довідково-інформаційні матеріали. Особові документи включають свідоцтва, атестати, посвідчення та заяви про прийняття на роботу.

Окрему значну групу складають «Прошення» – звернення учнів, батьків, громад та організацій до влади з проханнями, скаргами або пропозиціями. Вони висвітлюють соціально-економічні та правові потреби суспільства і охоплюють питання вступу до училища, допуску до іспитів, звільнення від навчання та плати за нього, відстрочок від військової служби, надання посад та ін.

Таким чином, в аналізованому фонді, як і в попередньому, ми можемо виокремити такі види документів: організаційно-розпорядчі документи (10 од. збер.); фінансово-господарські (43 од. збер.); ділова кореспонденція (31 од. збер.); протоколи засідань фондоутворювача (14 од. збер.); особові документи викладачів та учнів (57 од. збер.); навчальна документація (42 од. збер.); старі описи (1 од. збер.); інші документи (1 од. збер.).

Поділ справ є умовним, оскільки деякі з них поєднують ознаки різних груп, наприклад, справа №147 «Листування з навчальним відділом МТП стосовно фінансово-господарського стану училища» віднесена до ділової кореспонденції. Значна група «Прошень» (38 од. збер.) може виділятися як окрема підгрупа особових документів.

Наступний, Фонд 57²⁹ Єлисаветградського комерційного училища Бонч-Бруєвича, містить навчальну документацію, що налічує 28 одиниць 30 одиниць – особові справи учнів (1907 – 19010 рр.) розташовані за алфавітом. Опис наявних архівних документів датується 1952 роком. Хронологічною особливістю є те, що найбільше документів датуються 1910 роком.

Умовне групування справ за призначенням: Фінансово-господарські документи – 6 справ; Ділова кореспонденція – 3 справи; Протоколи засідань фондоутворювача – 2 справи; Особові документи – 40 справ (найбільша група);

²⁹ ДАКО. Ф.57, оп.1.

Навчальна документація – 6 справ; Старі описи – 1 справа.

Як і в попередніх фондах маємо майже такий же класифікаційний поділ документів за змістом і призначенням, єдине, що слід відзначити, у фонді відсутні організаційно-розпорядчі документи.

Документація з організації освітнього процесу: Правила поведінки учнів; учбові програми (1909–1910 рр.); протоколи приймальних і випускних іспитів (1909–1911 рр., заг. обсяг – 39 арк.); екзаменаційні відомості (1908–1910 рр.); Книга обліку успішності учнів (1909–1910 рр.); відомості вступних іспитів.

Документи щодо особового складу включають свідоцтва про освіту (1908–1911 рр.); особові справи учнів, атестати (1908–1913 рр., 248 арк.); списки викладачів; «Прошення» учнів та їхніх батьків про звільнення від оплати за навчання; Справи про відтермінування від військової служби (1909–1910 рр.).

Ділову кореспонденцію представляють Листи з МТП та Єлисаветградського казначейства (1906–1914 рр.).

Серед документів фонду найбільші за обсягом – переписка щодо прийому учнів, перелік дисциплін, інформація щодо призначень, звільнень працівників, затвердження кошторисів. Об'ємною є Судова справа відносно директора та викладача, яка містить 321 арк.

Обліково-фінансові документи представляють бухгалтерські документи; Відомості на видачу заробітної плати; Відомості відрахувань тощо.

Таким чином, фонд 57 Єлисаветградського комерційного училища Бонч-Бруєвича в ДАКО містить документи різного характеру, найбільшу частку яких складають особові справи учнів. Інші групи – фінансово-господарські, навчальні, ділова кореспонденція та протоколи – представлені значно менше. Хронологічно переважають матеріали 1910 року, що відображає активний період діяльності училища та його адміністративно-організаційну роботу.

Фонд 59 «Єлисаветградська чоловіча класична гімназія»³⁰ охоплює документи за 1879–1920 рр. і надійшов до архіву в 1927 році. У фонді умовно виділено: організаційно-розпорядчі документи (3 справи), фінансово-господарські (6), ділова кореспонденція (3), протоколи засідань

³⁰ ДАКО. Ф.59, оп.1.

фондоутворювача (18), особові документи (9), навчальна документація (16), старі описи (2).

Архівні матеріали представлені такими групами:

Організаційно-розпорядчі документи: протоколи засідань педагогічної ради прогімназії (1879–1881), педагогічної ради (1884–1885), екзаменаційних комісій, комісії керівників середніх навчальних закладів (1885–1911), загальних зборів судоощадної каси, акти господарчого комітету (1899–1902).

Навчальна документація: журнали класних занять, екзаменаційні відомості, екзаменаційні роботи учнів (133 арк.), відомості про успішність;

Фінансові документи: відомості про видачу заробітної плати вчителям (81 арк.);

Ділова кореспонденція: листування з опікуном Одеського навчального округу, директором Павловського реального училища, попечителем Одеського округу щодо призначень викладачів та видачі атестатів і свідоцтв;

Особові документи: Кондуїтний журнал (1903–1904 рр.) і кондуїтні листи учнів (1905–1914 рр.), які відображають успішність, дисципліну та поведінку;

Інші документи: справа про затвердження стипендії імені П. А. Александровського (1914–1916 рр.).

Фонд 59 «Єлисаветградська чоловіча класична гімназія» відображає повну картину діяльності гімназії у 1879–1920 рр. Найбільшу частку складають навчальні та організаційні документи, що висвітлюють успішність учнів, дисципліну та роботу педагогічної ради. Особові документи, зокрема кондуїтний журнал і листи, слугували для оцінки поведінки та успіхів учнів і мали значення для подальшого навчання. Інші групи – фінансові, ділова кореспонденція та протоколи засідань – доповнюють картину господарської та адміністративної діяльності гімназії.

Вищепроаналізовані документи фондів Єлисаветградських навчальних закладів об'єднує їхнє призначення – відобразити організацію освітнього процесу, діяльність педагогічних та адміністративних органів, стан особового складу учнів і викладачів, фінансово-господарську діяльність та дисциплінарну практику. Вони дають комплексну картину функціонування навчальних установ,

взаємодії з державними органами та соціального контексту освіти в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Фонд 61 «Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище» є одним із важливих джерел для дослідження розвитку професійно-технічної освіти в Єлисаветграді (сучасний Кропивницький) на межі ХІХ–ХХ століть. Документи цього фонду зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області та охоплюють період з 1879 по 1920 рік.

У складі фонду зберігаються такі групи справ: Організаційно-розпорядчі документи – 3 справи. Фінансово-господарські документи – 6 справ. Ділова кореспонденція – 3 справи. Протоколи засідань фондоутворювача – 18 справ. Особові документи – 9 справ. Навчальна документація – 16 справ. Старі описи – 2 справи.

Основні групи документів фонду:

Навчальна документація: Журнали класних занять. Екзаменаційні відомості та роботи учнів. Відомості про успішність учнів.

Організаційно-розпорядчі документи: Протоколи засідань педагогічної ради прогімназії (1879–1881). Засідання екзаменаційних комісій. Акти господарчого комітету (1899–1902).

Фінансові документи: Відомості про видачу заробітної плати вчителям.

Ділова кореспонденція: Листування з опікуном Одеського навчального округу. Переписка з попечителем Одеського навчального округу щодо призначення викладачів на посади та видачі атестатів і свідоцтв про освіту.

Особові документи: Кондуїтний журнал (1903–1904). Кондуїтні листи учнів (1905–1914).

Справа про затвердження стипендії імені колишнього директора Єлисаветградської гімназії статського радника П. А. Александровського (1914–1916).

Отже, документи фонду 61 «Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище» є цінним джерелом для дослідження історії професійно-технічної освіти в Україні. Вони дозволяють відтворити організаційно-адміністративну структуру навчального закладу, процеси навчання та виховання учнів, а також

взаємодію з органами освіти та місцевою адміністрацією. Цей фонд є важливим для вивчення розвитку ремісничої освіти в південному регіоні України наприкінці XIX — на початку XX століття.

3.3. Ступінь збереженості, систематизації та опису архівних документів

Архівні документи з історії освітніх установ Єлисаветграда XIX – початку XX ст., що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області, становлять цінне джерело для вивчення розвитку освітньої системи міста та регіону загалом. Їхній ступінь збереженості та рівень систематизації загалом можна оцінити як задовільний, хоча стан окремих документів залежить від умов зберігання та історії формування відповідних фондів.

У складі архіву зосереджено значний масив матеріалів різних типів — це фонди навчальних закладів (чоловічих і жіночих гімназій, повітових училищ, учительських семінарій, міських училищ), документи місцевих органів управління освітою, звіти, протоколи педагогічних рад, особові справи викладачів і учнів, фінансово-господарські книги, навчальні плани тощо. Основна частина цих документів створена упродовж другої половини XIX – початку XX ст., що дозволяє простежити еволюцію системи освіти в Єлисаветграді.

Ступінь збереженості документів є нерівномірним. Документи офіційного характеру (накази, циркуляри, звіти, листування з губернськими інстанціями) переважно добре збережені завдяки міцній паперовій основі та систематичному обліку. Водночас матеріали побутового або навчального змісту (зошити, списки учнів, чернетки звітів) часто мають пошкодження – втрати фрагментів тексту, плями, потьмяніння чорнил, розриви аркушів. Це зумовлено як тривалим строком зберігання, так і зміною режимів архівних приміщень у попередні десятиліття.

Систематизація архівних документів здійснена відповідно до принципу походження фондів. Основними є фонди навчальних закладів Єлисаветграда:

У кожному фонді наявні описи, складені відповідно до вимог архівного діловодства. Описи містять коротку характеристику документів, зазначення дат, кількості одиниць зберігання, а також уточнення щодо їх фізичного стану. У низці фондів описи оновлювалися у 1970–1990-х роках, тому сучасні архівісти поступово здійснюють уточнення описів відповідно до нових правил НДА та з урахуванням електронної каталогізації.

Під архівним описуванням (описування архівних документів) розуміють процес створення вторинної документної інформації шляхом аналітико-синтетичного опрацювання первинної документної інформації та відбирання й відтворення в описовій статті інформаційних характеристик об'єкта описування. Наведемо *основні критерії описання архівного документа*: тип документа; вид документа; оригінал / копія; номери документа; дати документа; прочитуваність тексту; стан збереженості документа (пошкоджений / непошкоджений); оцінка стилю мови документа (наприклад, в цілому ясний, але є незрозумілі слова); носій документа (наприклад, документ написаний на аркуші стандартного розміру А4, не пошкоджений та без забруднень); матеріал фіксації інформації документа; характеристики документа (колір, його збереженість), наприклад, текст видно чітко, тому можна припустити, що чорнила добре збереглися, але, вірогідно, колір змінився; установа утримувач (в нашій кваліфікаційній роботі йдеться про Державний архів Кіровоградської області); країна зберігання; місто зберігання; місце зберігання копій документа; оприлюднення документа; рівень описування документа; виконавець опису; дата ведення опису.

Прокоментуємо деякі позиції відповідно до документів досліджуваних фондів. За типологічною ознакою документи фондів освітніх установ Єлисаветграда поділяються на рукописні, машинописні, друковані, графічні та фотографічні. Переважають рукописні документи другої половини ХІХ ст., тоді як машинописні матеріали фіксуються переважно у справах початку ХХ ст. Значну дослідницьку цінність становлять також друковані звіти гімназій та семінарій, плани навчальних приміщень, фотографії викладачів і учнів.

В архівній практиці України визначають такі основні рівні описування:

Рівень фонду – найзагальніший рівень. Описується архівний фонд як цілісна сукупність документів, що виникла в діяльності однієї установи, організації або особи.

Рівень опису (серії документів). Це група справ усередині фонду, що мають спільну ознаку (наприклад, тематику, функцію або вид документів).

Рівень справи (одиниці зберігання). Найчастіше використовується дослідниками. Описується окрема справа, тобто папка документів, об'єднаних за темою чи роками.

Рівень документа (внутрішньої одиниці обліку). Найглибший рівень опису, коли описується окремий документ усередині справи. Використовується лише у випадках, коли документ має виняткову цінність або є унікальним.

Детально проаналізуємо структуру та змістову складову Ф. 64 – «Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волова м.Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. 13 од.зб. з № 1-18 од.зб. за 1913-1916 рр.» [18].

Вибудо: №5 (Формулярний список Йоффе М.Ш.); 8 (Заяви викладачів про зарахування їх до профспілки вчителів); 10 (Аркуш присяги государю вчителя Д.А. Шліфштейна); 17 (Прибуткові кошториси та відомість на отримання зарплатні співробітниками гімназії); 18 (Учнівські квитки та особові картки учнів).

Види документів: метричні свідоцтва та клопотання батьків учнів про прийняття їх дітей до гімназії; заяви викладачів; баловий журнал, списки учнів, відомості про пропущені заняття; екзаменаційні відомості; прибуткові кошториси та відомість на отримання зарплатні співробітниками гімназії; книга для запису біографічних відомостей та екзаменаційних оцінок знов поступаючих учнів; листування з попечителем Одеського навчального округу про надання відомостей про вчителів, про допущення викладачів до роботи; журнал класних занять та ін.

Реквізити Опису:

Титульна сторінка:

- Назва установи – Державний архів Кіровоградської області

- Назва навчального закладу – Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волова м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Назва Фонду – Фонд № 64.

Опис № 1 Справа постійного зберігання 1913-1916рр.

Друга сторінка:

- Гриф затвердження: ЗАТВЕРДЖУЮ Директор Держархіву Кіровоградської області.

- Інформація про номер фонду, справи, хронологічні межі.

- Таблиця, яка має такі розділи: номер, індекс справи; заголовок справи (тому, частини) і дати документів; крайні дати документів справи; кількість аркушів у документі справи; кількість аркушів у справі; примітки.

Остання сторінка:

- Інформація про кількість одиниць зберігання: «В опис внесено 13 од.зб. з № 1-18 од.зб. Вибуло: №5; 8; 10:17:1

- Інформація про укладача Опису : «Опис склав Архівіст 1 категорії С. Бабенко»

- Дата : 4 лютого 2013 року

- Підпис

Наведемо для прикладу кілька описів Таблиці цієї справи:

№1

Заголовок справи (тому, частини) – 1916-1920. Метричні свідоцтва та клопотання батьків учнів про прийняття їх дітей до гімназії.

Крайні дати документів справи – 23.07.16 – 15.08.20

Кількість аркушів у документі справи – 374.

Примітки – немає.

№2

Заголовок справи (тому, частини) – 1916 –1920. Атестати та свідоцтва про закінчення гімназії. Метричні та медичні свідоцтва учнів. Клопотання про прийняття до гімназії.

Крайні дати документів справи – 26.07.16 – 8.11.19

Кількість аркушів у документі справи – 346.

Примітки – немає.

№3

Заголовок справи (тому, частини) – 1916-1920. Листування з попечителем Одеського навчального округу та Комісаріатом у справах Одеського шкільного округу.

Крайні дати документів справи – 22.12.16. – 26.04.20.

Кількість аркушів у документі справи – 132.

Примітки – немає.

№4

Заголовок справи (тому, частини) – 1916-1920. Метричні та медичні свідоцтва. Клопотання про прийом учнів.

Крайні дати документів справи – 1916-1920.

Кількість аркушів у документі справи – 410.

Примітки – немає.

Зазначимо, що ця справа містить найбільшу кількість аркушів.

№6

Заголовок справи (тому, частини) – 1916-1920. Екзаменаційні списки та відомості про успіхи учнів.

Крайні дати документів справи – 1916 – 1920.

Кількість аркушів у документі справи – 115.

Примітки – немає.

Описова робота в архіві проводиться на належному рівні: створено карткові та електронні каталоги, що значно полегшують пошук документів дослідниками. Разом з тим, окремі матеріали, особливо з особових справ та навчальної документації, потребують додаткового опису й реставрації.

Отже, ступінь збереженості документів освітніх установ Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Державного архіву Кіровоградської області можна визначити як задовільний із тенденцією до покращення завдяки поступовому вдосконаленню умов зберігання, реставраційних робіт і переходу

до електронної форми обліку. Систематизація фондів відповідає архівним стандартам і забезпечує можливість ефективного наукового використання цих документів.

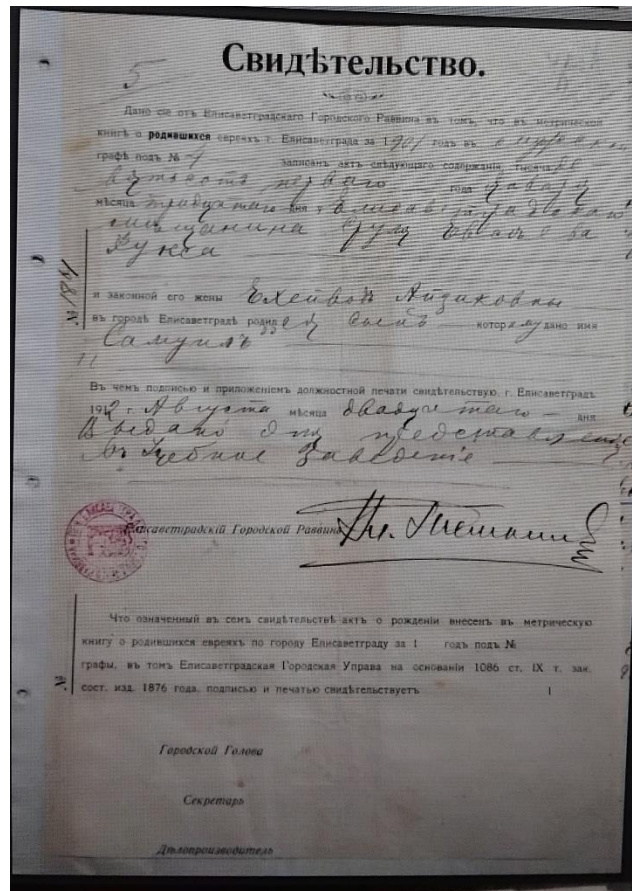
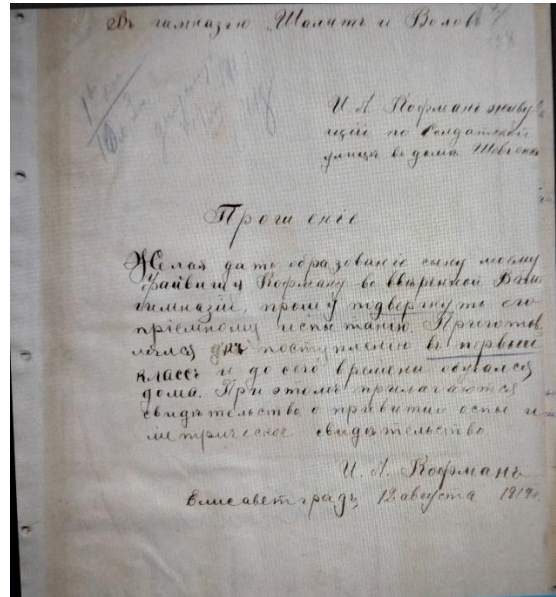
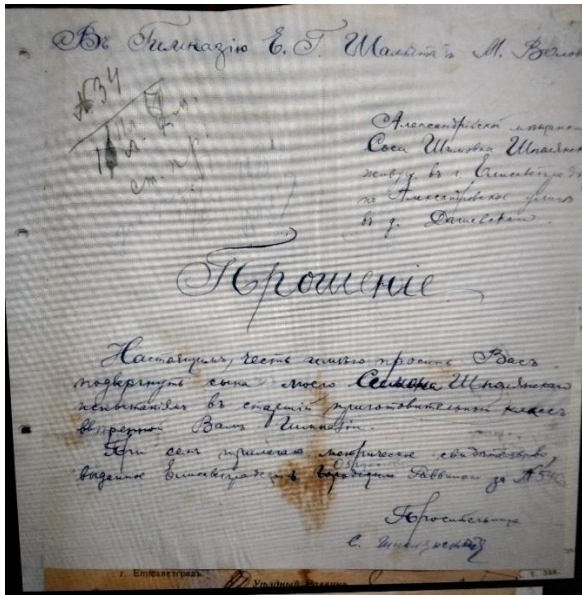

Рис. 3.1. Документи Фонду 64.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ І МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

3.1. Каталоги, описи, інвентарні книги та електронні ресурси архіву

Важливе місце у процесі виявлення архівних документів посідають довідкові системи архіву – каталоги, описи, інвентарні книги та сучасні електронні ресурси, які забезпечують доступ до інформації про фонди та справи, що містять матеріали з історії освіти міста Єлисаветграда XIX – початку XX ст.

Каталоги архіву є важливим інструментом первинної орієнтації в масиві документів. У ДАКО функціонують предметний, іменний та географічний каталоги, які відображають інформацію про документи різних фондів.

У предметному каталозі містяться картки з позначенням теми, фонду, опису та номера справи, що полегшує пошук матеріалів, пов'язаних із розвитком освіти, діяльністю навчальних закладів та освітніх товариств Єлисаветграда.

Іменний каталог допомагає простежити діяльність окремих педагогів, директорів навчальних закладів, членів земства, що займалися питаннями освіти.

Каталоги створювалися у картковому форматі, проте частково оцифровані – працівники архіву поступово переводять їх до електронної бази даних, що значно розширює можливості дослідників.

Основним обліковим документом архіву є опис – систематизований перелік справ певного фонду. Описи дають змогу встановити зміст документів, хронологічні межі, кількість одиниць зберігання та особливості формування справ.

Під час дослідження використано описи таких фондів: Ф. 57. «Єлисаветградське комерційне училище імені Бонч-Бруєвича»; Ф. 58. «Єлисаветградське друге комерційне училище»; Ф. 59. «Єлисаветградська чоловіча класична гімназія»; Ф.60. «Єлисаветградське земське реальне училище»; Ф. 61 «Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище»; Ф.64 «Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія Шалити і Волова»

м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії; Ф.68.
«Приватна жіноча гімназія М. Д. Гослен».

Документи фондів представлені різними видами матеріалів, серед яких: листування з Міністерством народної освіти, річні звіти, розпорядження, списки педагогічного складу, організаційно-розпорядчі документи, матеріали щодо особового складу, «прошення» та листи. Також у фондах містяться звіти про діяльність навчальних закладів, навчальні плани, списки учнів і відомості про викладачів. Описи доповнюються короткими характеристиками справ, що допомагає відразу визначити потенційну наукову цінність документа. В описах містяться цікаві відомості про навчальні програми та матеріальне становище учнів.

Інвентарні книги фіксують надходження, облік і рух документів. Вони дозволяють встановити походження окремих справ, їхній фізичний стан, а також дату прийняття до архівного зберігання.

Завдяки інвентарним книгам дослідник може простежити, які фонди були сформовані ще за радянського періоду, а які – пізніше, на основі приватних чи відомчих архівів. Це важливо для оцінки повноти та автентичності джерельного комплексу.

В останні роки Державний архів Кіровоградської області активно впроваджує цифрові технології у свою роботу. На офіційному сайті архіву <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/> діє електронний довідник, який містить інформацію про структуру архіву, його фонди, описи та умови доступу.

Крім того, архів представлений у загальнодержавному інформаційному ресурсі «Архівні фонди України», де можна переглянути метадані про окремі документи та отримати інформацію про наявність цифрових копій. Хоча повне оцифрування ще не завершено, електронні каталоги значно спрощують попередній пошук матеріалів і дають можливість дистанційно підготуватися до роботи в архіві.

Електронні бази також містять цифрові версії частини фотодокументів, зокрема світлин навчальних закладів, групових фотографій гімназистів і педагогів, що додає важливого візуального матеріалу до історичних досліджень.

Таким чином, каталоги, описи, інвентарні книги та електронні ресурси Державного архіву Кіровоградської області становлять цілісну систему, що забезпечує збереження, облік і доступ до архівних документів. Їх використання дозволяє дослідникові комплексно охопити джерельну базу, точно ідентифікувати необхідні справи, а також оцінити ступінь повноти архівних матеріалів з історії освітніх установ Єлисаветграда XIX – початку XX ст.

4.2. Проблеми інтерпретації та використання архівних джерел у наукових дослідженнях

Архівні документи є основою реконструкції історичних процесів, проте їх використання у наукових дослідженнях потребує критичного підходу. Документи, що стосуються діяльності освітніх установ Єлисаветграда XIX – початку XX ст., створювалися в умовах імперської бюрократичної системи, тому несуть відбиток офіційного світогляду й управлінських практик того часу. Це зумовлює низку проблем, пов'язаних із їх інтерпретацією, достовірністю та репрезентативністю.

1. Селективність та неповнота архівних комплексів

Однією з головних проблем є *фрагментарність збереження документів*. Частина фондів навчальних закладів Єлисаветграда зазнала втрат унаслідок воєн, пожеж або відомчого перерозподілу. Наприклад, у фондах чоловічої та жіночої гімназій відсутні деякі річні звіти, журнали засідань педагогічних рад або списки учнів за окремі роки. Це ускладнює можливість відтворити безперервну динаміку розвитку закладів.

До того ж, не всі документи освітніх установ передавалися до державного архіву — частина залишалася у приватних архівах або була втрачена через реорганізацію відомств у 1920-х роках. Тому джерельна база потребує постійного уточнення та порівняння з іншими архівними й публіцистичними матеріалами.

2. Офіційність та упередженість змісту

Більшість документів, що зберігаються у фондах (звітність, листування з Міністерством народної освіти, постанови земських зборів), мають офіційно-бюрократичний характер. Вони відображають позицію адміністрації або державних структур, тоді як реальні соціальні процеси та настрої педагогічного середовища часто залишаються «поза текстом».

Наприклад, звіти директорів гімназій могли перебільшувати успішність учнів чи дисципліну в закладі з метою продемонструвати лояльність до уряду. Тому такі джерела потребують порівняльного аналізу — зі спогадами, періодикою, матеріалами місцевих товариств.

3. Проблема автентичності та мови джерел. Особливу складність становить *мовний аспект*. Документи XIX – початку XX ст. переважно створювалися російською мовою, що ускладнює їх використання в українському історико-культурному контексті. Під час цитування важливо дотримуватися норм сучасної української мови та робити позначку про мову оригіналу.

Іноколи трапляються копії документів, переписані у радянський період, або перекладені з оригіналів, які не збереглися. У таких випадках виникає проблема *автентичності* – наскільки копія відповідає первісному змісту. Це вимагає уважного порівняння дат, підписів, печаток і стилістики.

4. Інтерпретаційні труднощі

Інтерпретація архівних джерел потребує не лише фактологічного аналізу, а й *контекстуалізації* — розуміння історичних, політичних та культурних умов їх створення. Наприклад, статистичні дані про грамотність або кількість учнів мають різні критерії для різних періодів, тому їх неможливо порівнювати без урахування методики підрахунків, яку використовували тодішні чиновники.

Так само листування між закладами освіти та урядовими структурами містить офіційну лексику, що приховує реальні проблеми — нестачу коштів, низьку кваліфікацію вчителів, соціальну нерівність у доступі до освіти. Тому історик повинен «читати між рядками», застосовуючи метод критичного аналізу джерел.

5. Етичні та технічні обмеження використання. У процесі роботи з архівами дослідники стикаються з обмеженнями доступу до окремих фондів

(особливо якщо документи містять персональні дані). Крім того, деякі справи мають пошкоджений стан, що робить неможливим їх повне копіювання або цитування.

Проблемою також є недостатня цифровізація архівних матеріалів. Частина довідкового апарату існує лише у паперовому вигляді, що ускладнює дистанційну роботу дослідників.

Отже, основні проблеми інтерпретації архівних джерел полягають у неповноті збереження, офіційності змісту, мовній специфіці, труднощах контекстуального аналізу та обмеженому доступі до окремих документів. Їх подолання можливе завдяки комплексному підходу — поєднанню критичного аналізу з міждисциплінарними методами, зіставленню архівних матеріалів із пресою, мемуарами, навчальними звітами й іншими джерелами.

Таким чином, архівні документи, попри свою неоднорідність і складність інтерпретації, залишаються безцінною основою для наукового вивчення історії освіти Єлисаветграда та духовного розвитку краю в ХІХ – на початку ХХ ст.

3.3. Перспективи подальшого дослідження архівних матеріалів з історії освіти

Архівні матеріали, що стосуються історії освітніх установ Єлисаветграда ХІХ – початку ХХ ст., відкривають широкі можливості для подальших наукових розвідок. Попри вже проведену систематизацію та аналіз джерел, значна частина документів залишається недостатньо вивченою або потребує нових інтерпретацій у контексті сучасних підходів до історико-педагогічних досліджень.

1. Розширення джерельної бази. Одним із перспективних напрямів є пошук і введення до наукового обігу невідомих або малодосліджених документів. Йдеться про приватні архівні колекції, фонди місцевих товариств, бібліотек, музейних зібрань, а також матеріали періодичної преси, що містять інформацію про діяльність шкільних комітетів, благодійних організацій, учительських з'їздів.

Важливим є виявлення особових фондів педагогів, меценатів, чиновників навчальних округів, що дозволить глибше простежити соціокультурні механізми розвитку освіти в регіоні.

2. Цифровізація та створення електронних баз даних. Сучасна архівна справа поступово переходить у цифровий формат, що відкриває нові перспективи для науковців. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на створення електронних каталогів і цифрових копій документів, пов'язаних із системою освіти Єлисаветграда. Такі ресурси не лише полегшать доступ до джерел, а й сприятимуть збереженню оригіналів від фізичного зношення. Крім того, цифрові архіви дадуть змогу проводити порівняльні дослідження між регіонами, виявляючи спільні риси розвитку освіти в українських губерніях ХІХ століття.

3. Міждисциплінарні підходи. Архівні документи з історії освіти мають потенціал для міждисциплінарного аналізу. Залучення методів соціальної історії, культурології, гендерних студій, психології освіти дозволить переосмислити роль школи як простору формування національної ідентичності, соціальної мобільності та громадянської свідомості. Наприклад, на основі листування учителів або звітів педагогічних рад можна дослідити питання взаємодії школи і громади, статусу вчителя, участі жінок в освітньому процесі тощо.

4. Актуалізація локальної історії освіти. Вивчення історії освіти Єлисаветграда має не лише академічне, а й суспільно-культурне значення. На основі архівних матеріалів можна створювати краєзнавчі проєкти, виставки, освітні маршрути, публікації для широкого кола читачів. Це сприятиме відродженню історичної пам'яті про освітян, які формували інтелектуальне середовище міста, та підвищенню зацікавленості сучасних педагогів у вивченні спадщини свого краю.

Отже, подальше дослідження архівних матеріалів з історії освіти передбачає поглиблення джерельної бази, цифровізацію документів, застосування міждисциплінарних методів і популяризацію результатів у публічному просторі.

Розвиток цих напрямів дасть змогу не лише відновити повну картину освітнього життя Єлисаветграда, але й інтегрувати локальні сюжети у загальноукраїнський контекст становлення освіти, науки та культури.

У процесі дослідження було з'ясовано, що архівні матеріали Державного архіву Кіровоградської області є надзвичайно важливим джерелом для вивчення історії освітніх установ Єлисаветграда XIX – початку XX ст. Саме через систему каталогів, описів та сучасних електронних ресурсів є можливість виявити широкий спектр документів – від адміністративного листування та звітів до протоколів педагогічних рад і статистичних відомостей про діяльність навчальних закладів.

Розгляд методики пошуку документів освітнього змісту показав, що результативна робота з архівом потребує глибокого знання його довідкового апарату, вміння орієнтуватися у структурі фондів і описів, а також системного ведення власних дослідницьких карток і таблиць.

Водночас проаналізовано основні проблеми інтерпретації архівних документів: фрагментарність збереження матеріалів, їх офіційно-бюрократичний характер, мовні особливості та складність контекстуального аналізу. Ці фактори зумовлюють потребу у критичному підході до кожного джерела, порівнянні архівних свідчень із іншими видами історичних матеріалів – періодикою, мемуарами, статистичними збірниками тощо.

У перспективі подальші дослідження архівних документів з історії освіти мають розвиватися у напрямі розширення джерельної бази, цифровізації архівних матеріалів, використання міждисциплінарних методів аналізу та популяризації локальної освітньої спадщини. Це сприятиме не лише відновленню цілісної картини освітнього життя Єлисаветграда, але й глибшому розумінню ролі освіти у формуванні української національної ідентичності кінця XIX – початку XX століття.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури показав, що проблема розвитку освіти в Україні зазначеного періоду посідає важливе місце в історико-педагогічних дослідженнях. У працях вітчизняних учених, зокрема Б. Ступарика, О. Сухомлинської, Н. Побірченко, І. Зайченка, Л. Березівської, В. Кравцова та інших, простежується еволюція освітньої системи, організаційні форми навчання, роль учителя у суспільстві. Разом із тим історія освітніх закладів Єлисаветграда залишається недостатньо висвітленою, що визначає наукову новизну даного дослідження.

У ході роботи було визначено методи дослідження, серед яких провідними стали історико-генетичний, історико-системний, порівняльний, джерелознавчий, хронологічний, аналітичний і синтетичний. Їхнє поєднання дало змогу комплексно розкрити тему, узагальнити здобуті результати та забезпечити достовірність висновків.

У процесі виконання кваліфікаційної роботи було комплексно досліджено архівні документи як джерело з історії розвитку освіти в Єлисаветграді у XIX – на початку XX ст. Визначено їх інформаційний потенціал, ступінь збереженості та значення для реконструкції освітнього життя міста в контексті загальноукраїнських тенденцій.

Аналіз наукової літератури та методологічних підходів до дослідження історії освіти, дозволив з'ясувати, що проблема використання архівних документів у вивченні історії освіти в Україні ще не отримала всебічного висвітлення. Обґрунтовано, що архівні джерела виступають ключовим складником наукової реконструкції освітніх процесів, оскільки містять достовірну інформацію про структуру навчальних закладів, кадровий склад, навчальні програми та умови навчання.

Висвітлені основні тенденції розвитку освіти в Україні у XIX – на початку XX ст., а також аналіз соціально-економічних умов формування освітньої системи в Єлисаветграді засвідчили, що розвиток освіти в місті був зумовлений потребами урбанізації, зростанням кількості населення та активною позицією

місцевої інтелігенції. Значну роль у цьому процесі відігравали земські установи та органи міського самоврядування.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Єлисаветграді сформувалася розгалужена система середньої та спеціальної освіти, що поєднувала державні, земські, військові й приватні навчальні заклади. Така різноманітність відображала як загальноімперські тенденції модернізації освітньої галузі, так і локальні особливості соціально-економічного розвитку міста.

Провідну роль у становленні освітнього простору відіграло Єлисаветградське земське реальне училище, яке стало першим у Російській імперії закладом такого типу з правами державного. Його діяльність поєднувала технічну, педагогічну та наукову складові, що сприяло підготовці висококваліфікованих кадрів для промислового і культурного розвитку регіону.

Не менш важливе значення мали чоловіча та жіноча гімназії, які забезпечували класичну освіту й виховували майбутню інтелігенцію. Єлисаветградська чоловіча гімназія, зокрема, стала осередком національного відродження на початку XX ст., запровадивши навчання українською мовою.

Особливу нішу в освітньому житті міста посіли комерційні училища (засновані М. О. Бонч-Бруєвичем та місцевими товариствами), що забезпечували підготовку фахівців для торговельно-промислової сфери. Їх поява засвідчила зростання попиту на прикладну, професійну освіту в умовах урбанізації та економічного пожвавлення.

Вагомий внесок у розвиток жіночої освіти зробили приватні гімназії М. Д. Гослен і О. Н. Єфимовської, які надавали якісну освіту дівчатам, сприяли формуванню культурно освічених жінок і зміцненню соціального статусу жінки в суспільстві.

Поряд із ними діяли ремісничі та грамотні училища, орієнтовані на виховання дітей із малозабезпечених родин і набуття ними практичних навичок.

Загалом, система освіти Єлисаветграда кінця XIX – початку XX ст. постала як багатокomпонентна структура, у якій взаємодіяли класичні, реальні, комерційні та приватні заклади. Вона забезпечувала освітні потреби різних

соціальних верств населення та стала важливою складовою культурного і суспільного поступу міста.

Збережені архівні документи підтверджують, що розвиток освітніх установ у Єлисаветграді відбувався в руслі європейських тенденцій модернізації освіти, але з яскраво вираженим локальним змістом — активною участю громадськості, земства й місцевих педагогів у розбудові шкільної справи.

У результаті проведеного аналізу архівних матеріалів, зосереджених у Державному архіві Кіровоградської області, встановлено, що джерельна база з історії освіти на території Єлисаветграда (сучасного Кропивницького) є надзвичайно репрезентативною та багатовимірною. Фонди навчальних закладів XIX – початку XX століття відображають усі аспекти освітнього життя міста — від організаційно-управлінської діяльності до навчального процесу, кадрового складу, фінансового забезпечення та соціального становища учнів і педагогів.

Документи фондів № 57, 58, 59, 60, 61 та 64 розкривають структуру освітньої системи Єлисаветграда та засвідчують високий рівень розвитку навчальних інституцій регіону. Зокрема, фонди Єлисаветградського земського реального училища та чоловічої класичної гімназії є цілісними комплексами джерел, що дозволяють простежити еволюцію змісту освіти, форм управління, педагогічних практик і матеріально-технічної бази шкіл та училищ.

Виявлено, що архівні документи навчальних закладів мають усталену типологічну структуру, яка охоплює організаційно-розпорядчу, фінансово-господарську, навчально-педагогічну, довідково-інформаційну та особову документацію. Така класифікація відображає багатовекторність діяльності закладів освіти, а також демонструє їхню інтегрованість у загальноросійський освітній простір другої половини XIX – початку XX століття.

Важливим є те, що фонди мають різний рівень повноти та збереженості: частина документів перебуває у задовільному стані, тоді як інші мають фізичні пошкодження або фрагментарний характер. Проте загалом ступінь систематизації та архівного описування можна оцінити як високий — описи фондів упорядковані відповідно до вимог архівної справи, що забезпечує

можливість цілеспрямованого наукового пошуку та використання матеріалів у дослідницькій роботі.

Особливу цінність становлять особові фонди педагогічних діячів, фотодокументи, статистичні відомості та листування, які відтворюють соціокультурний контекст освітнього процесу. Вони дають можливість реконструювати не лише адміністративну діяльність навчальних закладів, а й повсякденне життя вчителів і учнів, систему цінностей, традиції та педагогічну культуру того часу.

Отже, архівні фонди Державного архіву Кіровоградської області формують надійну джерельну основу для дослідження історії освіти в регіоні. Їх змістовне наповнення, ступінь збереженості та рівень упорядкування дозволяють глибоко осмислити процеси становлення, функціонування та розвитку освітніх інституцій Єлисаветграда, а також простежити динаміку освітньої політики й суспільних змін у контексті історичних трансформацій ХІХ – ХХ століть.

Визначено низку проблем, пов'язаних із неповнотою описів, відсутністю оцифрованих матеріалів і складністю пошуку за тематичними ознаками. Наголошено на необхідності подальшої цифровізації архівних документів та створення інтегрованих електронних баз даних.

У результаті дослідження встановлено, що архівні документи є надзвичайно важливим і перспективним джерелом для вивчення історії освіти в регіональному вимірі. Вони дозволяють відтворити реальну картину розвитку навчальних закладів, зрозуміти соціальну динаміку, умови формування педагогічних кадрів і вплив місцевих ініціатив на освітній процес.

Проведене дослідження поглиблює уявлення про роль архівної спадщини у збереженні історичної пам'яті та відкриває нові перспективи для подальших наукових студій у галузі історії освіти, зокрема шляхом порівняння регіональних архівних матеріалів, розширення джерельної бази та впровадження сучасних цифрових технологій в архівну справу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабенко О., Колечкін В. Державному архіву Кіровоградської області – 90 років. *Архіви України*. 2016. № 1. С. 50–57.
2. Барабаш Вікторія, Глебова Людмила, Василь Орлик. Фонди освітніх установ Єлисаветграда XIX – початку XX ст. в державному архіві Кіровоградської області (принципи систематизації документів). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць*. Серія: Історичні науки. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2024. Вип. 67. 284 с. С.78–90.
<http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/issue/view/41>
3. Бездрабко В. Архівний бренд-менеджмент: теоретичні засади та перспективи. *Архіви України*. 2021. №2. (327). С.7–32.
4. Боса І. Роль вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі у професійному становленні митців кінця XIX – початку XX століття. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2019. №20. С. 128.
5. Босько, В. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873 – 1914). *Вечірня газета*, 17 липня, 7. 2010.
6. Близнин, Г. Я. (1902). Высоты полых вод реки Ингула у Елисаветграде. Памяти Г.Я. Близнина. Издание Елисаветградского земского реального училища. Елисаветград: Липо-Типография Н.Ш. Сейдера, 1 – 15.
7. Боряк Г. Інформатизація архівної галузі сьогодні: поточні здобутки і завдання формування електронних ресурсів. *Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики*. 2004. №11. Ч. 2. С. 4–9.
8. Василенко Д., Бутко Л. Пріоритетні напрями цифровізації архівної справи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 4. С. 32–38.
9. Вікторія Барабаш, Людмила Глебова, Василь Орлик. Фонд Єлисаветградського реального училища в Державному архіві Кіровоградської області: історія, склад та структура. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-

Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 44. 296 с. С. 9–24. <https://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/tom-44-2024/>.

10. Гаранін О., Ковтанюк Ю. До концепції інформатизації архівної справи в Україні. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2017. Т. 24/25. С. 7 – 57.

11. Головата О., Луньов. Внесок Г. В. Близніна в розвиток метеорології в Єлисаветградському реальному училищі. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти* : І Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький : тези доп. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С. 167 – 171.

12. Григораш В. Де навчалися діти єлисаветградців. URL: <https://dozor.kr.ua/post/de-navchalisya-diti-elisavetgradtsiv-foto-16512.html>.

13. ДАКО. Ф.57, оп.1. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/57-1.pdf>

14. ДАКО. Ф.58, оп.1. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/58-1.pdf>

15. ДАКО. Ф.59, оп.1. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/59-1.pdf>

16. ДАКО. Ф.60, оп.1, спр.150, арк.19. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/60-1.pdf>

17. ДАКО. Ф.61 , оп.1. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/61-1.pdf>

18. ДАКО. Ф.64, оп. 1. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/64-1.pdf>

19. ДАКО. Ф.68, оп.1. <https://dakiro.archives.gov.ua/storage/desc/before/68-1.pdf>

20. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Том І. Фонди періоду до 1917 року/ Державний архів Кіровоградської області; Упор.: Т.В.Базишена, О.К.Жук, Л.В.Равська, Т.В.Чвань, Ю.В.Чорна. Кіровоград, 2005. 292 с.

21. Державна архівна служба України. *Access Denied*. URL: <https://archives.gov.ua> (дата звернення: 03.07.2025).
22. Державний архів Кіровоградської області. URL.: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/> (дата звернення: 09.05.2025).
23. Державні архіви Української РСР. Короткий довідник. Київ, 1972, 115 – 117.
24. Державному архіву Кіровоградської області – 95 років URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/project/dako95.html> (дата звернення: 09.07.2025).
25. Дідух Л., Залєток Н. Досвід українських архівів щодо використання та доступу до документів, що містять персональні дані. *Архіви України*. 2021. Вип. 1(326). С. 104–114.
26. Довгань О. Д. Інформаційні ресурси: національні та державні, зміст, поняття. *Інформація і право*. 2015. № 3. С. 85–91.
27. ДСТУ 2732-2023. Діловодство і архівна справа. Терміни та визначення понять. [Чинний від 2024-03-01]. К. : Держспоживстандарт України, 2024. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=103322 (дата звернення 09.07.2025).
28. ДСТУ 8889:2019 Документи з паперовими носіями. Правила зберігання національного архівного фонду. Технічні вимоги. [Чинний від 2020- 10-01]. К. : Держспоживстандарт України, 2020. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=84008 (дата звернення 09.07.2025).
29. Е-ресурс ДАКіроО. *е-ресурс ДАКіроО*. URL: <http://archium.krop.archives.gov.ua/> (дата звернення: 03.04.2025).
30. Забудська Л. Ф. Організація архівної справи в ДНСГБ УААН: стан та перспективи. *Історія науки і біографістика*. 2006. № 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06zlfusp.html> (дата звернення 09.04.2025)

31. Зеленська Н.М. Видання зі штампами дореволюційних навчальних закладів Єлисаветграда у фондах бібліотеки ім. Д.Чижевського. Київ, 2013. С. 8 – 9.
32. Історія освіти в Україні / С. Сірополко; ред.: Ю. Вільчинський, Л. Масенко; Укр. Віл. Ун-т {м. Мюнхен, Німеччина}. - К. : "Наук. думка", 2001. - 912 с.
33. Калакура Я., Ковтанюк Ю. Архівний менеджмент в умовах електронного урядування. *Архіви України*. 2019. Вип. 3 (320). С. 18–57.
34. Карповець, Н. (1997). Листування В.Ястребова і Ф.Вовка. *Берегиня*, 1 – 2, 110 – 126.
35. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність / За загальною редакцією О.В. Чуднова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008, 264.
36. Колечкін В. Державний архів Кіровоградської області у Всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції*, 13 травня 2020 р. Кропивницький: ЦНТУ, 2020. С.117–121.
37. Крупач М. Маланюк Євген Филімонович. *Довідник з історії України*. 2-е видання. Київ, 2001. 445 с.
38. Кулешов С. До проблеми віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних. *Студії з архівної справи та документознавства*, 16, 2008. С. 15 – 29.
39. Куценко Л. (1991). Співець степової Еллади. *Дзвін*, 7, 1991. С. 138 – 141.
40. Лісниченко Ю. Чужий по крові, та рідний за духом: До 150-річчя Володимира Ястребова. *Вечірня газета*. 2005, 5 серпня.
41. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко; за ред. О. О. Любара. К.: Т-во «Знання», 2003. 450 с.
42. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ–ХХ ст.): хрестоматія / [упоряд.: Л.Д. Березівська та ін.]. К.: Наук. світ, 2003. 418 с.

43. Маренець Л. В. Документи Державного архіву Кіровоградської області про розвиток технічної освіти краю. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти* : І Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький : тези доп. Кропивницький : ЦНТУ, 2020. С. 122 – 125.

44. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: *навч. посіб.* К. : Вікар, 2003. 335 с.

45. Орлик В. Поляки в Єлисаветградському земському реальному училищі (1870 – 1919 pp.). *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne.* Kraków-Przemysł: Instytut Historii UJ, Instytut Stosunkow Miedzynarodnych PWSW, 2017. №16/17. P. 13 – 18.

46. Орлик В. М., Присяч Н. Д. До питання організації природничих досліджень у Російській імперії (на прикладі Єлисаветградського земського реального училища). *Південь України у вітчизняній історії.* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса: «Астропринт», 2012. С. 80 – 85.

47. Палієнко М. Г. Образ «архіву» в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій. URL <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/10-1.pdf>.

48. Правила описування архівних документів (ISAD (G): 1999, NEQ) : ДСТУ 4331:2004 / розробники: Н. Христова (кер.), Л. Драгомірова, С. Лозова. – Чин. від 01.07.2005. – К. : Держспоживстандарт України, 2005. – 15 . – (Національний стандарт України).

49. Правила оформлення посилань на архівні документи у прикнижкових, прикінцевих, пристатейних списках джерел (у монографії, навчальному посібнику, статті тощо) бюлетень вак. 2010. № 3. С. 20-22. <https://biblio.lib.kherson.ua/design-policy-references.htm>

50. Про Національний архівний фонд України: Закон України від 24.12.1993 р. №3815-XII.URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 05.07.2025).

51. Про інформацію: Закон України № 2657-ХІІ від 02.10.1992р.(із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-12#Text> (дата звернення 05.07.2025).

52. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України №2599-IV від 31.05.2005р.(із змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/851-15#Text> (дата звернення 05.07.2025).

53. Про доступ до публічної інформації: Закон України № 4652-VI від 13.04.2012р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2939-17#Text> (дата звернення 05.07.2025).

54. Про затвердження переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення експертизи культурних цінностей : Наказ Міністерства культури України від 31.03.2017 р. № 267 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0529-17#Text> (дата звернення 05.07.2025).

55. Про порядок зберігання електронних документів в архівних установах: Наказ Державного комітету архіву України від 24.04.2005 р. № 49 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0627-05#Text> (05.07.2025).

56. Про порядок користування документами Національного архівного фонду України: Наказ Міністерства юстиції України від 19.11.2013 р. №2438/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1983-13#Text> (дата звернення 05.07.2025).

57. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися архівними установами, що утримуються за рахунок бюджетних коштів: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.1998 р. №639 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/639-98-%D0%BF#Text> (дата звернення 05.07.2025).

58. Сельченкова С. Зміни в архівному законодавстві щодо експертизи цінності документів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. 5, С. 25 – 31.

59. Собчук О. В., Тупчієнко М. П. Володимир Ястребов: особистість дослідника в його епістолярній спадщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. №19. С.40 – 45.

60. Степанова О. Єлисаветградське реальне училище – «розсадник» українства і науки. URL: <https://dozor.kr.ua/post/elisavetgradske-realne-uchilische--rozsadnik-ukrainstva-i-nauki-4562.html> 2024. (дата звернення: 26.09.2025).
61. Сто років тому. Поліщук В. Кропивницький., 2017. 143 с.
62. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір. *Шлях освіти*, 2007. №. 2. С.42 – 49.
63. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2009. 240 с.
64. Трибуцька О. А. (2010). Державному архіву Кіровоградської області – 85 років. *Архіви України*, 5, 91 – 103.
65. Тюрменко І. І. Установи соціальної пам'яті у соціокультурному інформаційному просторі: монографія. Київ, 2020. 50 с.
66. Хромов А. Портал «Архіви Європи» та репрезентація України в європейському просторі оцифрованого культурного надбання. *Архіви України*. 2020. Вип. 2. С. 7–16. URL: <http://nbuv.gov.ua/> class="hcphp-link">[http://nbuv.gov.ua/ UJRN/ay_2020_2_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2020_2_3).
67. Цуканов, М. Єлисаветградська фотографія. Погляд у минуле. Кропивницький, 2022, 198 с.
68. Чуднов О. (1993). Сенатор Михайло Завадський. *Єлисавет*, 4 (19).
69. Шевченко С. Джерела Державного архіву Кіровоградської області з історії сербської діаспори та українсько-сербських зв'язків дорадянського часу. *Славістична збірка*, 1. 2015.С. 39 – 47.

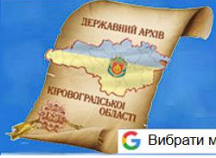
ДОДАТКИ

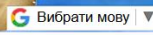
Головна сторінка офіційної сторінки архіву

Державний архів Кіровоградської області

Тел.: (0522) 37-31-10 E-mail: public@dakiro.kr-admin.gov.ua

Електронний архів
Корисні посилання
Контакти
Карта сайту
Пошук
До уваги!

Оберіть зручний розмір шрифту:

A-
A+

Поточні та заплановані заходи і події у сфері архівної справи та діловодства

АРХІУМ

БЛАНКИ ЗАЯВ

UNITED24 MEDIA

Дія Цифрова освіта

Дія Цифрова держава

Електронний підпис економить папір та обходить черги

УВАГА АКЦІЯ!!!

Державний архів Кіровоградської області ініціює проведення регіональної акції "Світлина на іменини" до 100-річчя установи, метою якої є поповнення архівних фондів історичними світлинами та документами, що відображають життя нашого краю, визначні події, відомих особистостей, трудові колективи, побут і традиції різних періодів. Особливу увагу приділено збору матеріалів періоду повномасштабної російсько-української війни.

Запрошуємо долучитись до акції та надсилати (передавати) до архіву копії (оригінали) світлин та документів, що відображають історію життя нашого краю та його жителів у XX ст. - першій чверті XXI ст. на електронні адреси: public@dakiro.kr-admin.gov.ua та arh@dakiro.kr-admin.gov.ua

Наші контакти: (0522) 37-31-65 (Гончарова Тетяна Вікторівна)
(0522) 37-31-33 (Коваль Вікторія Іванівна)

ЗРОБІТЬ РАЗОМ З НАМИ ЦІ КРОКИ ДО 100 РОКІВ!

АНОНСИ

ГРОМАДЯНАМ

[Конкурс на зайняття вакантних посад державної служби](#)

Запрошуємо учнів загальноосвітніх шкіл, студентів вищих навчальних закладів, колективи установ, організацій, підприємств області ознайомитись з

НОВИНИ

24 квітня 2025 року

Інформуємо про чергове поповнення експозицією кімнати-електронного ресурсу Державного архіву музею «Пам'яті

...на КІРОВОГРАД...

Головна сторінка
Про архів
Нормативна база
Галузеві програми
Державні послуги
Державні закупівлі
Регуляторні акти
Інформуємо громадськість
Безбар'єрність
Міжнародна діяльність
Запобігання проявам корупції
Вакансії

Інтернет-приймальня
Звернення громадян

Єлисаветградська чоловіча гімназія

Жіноча гімназія Єлисаветграда (сучасний вигляд)

О.Н. Єфімовська – засновниця жіночої гімназії 1902 р.

**«Реалісти», 1881-й.
Крайній з правого боку – О. Тарковський
(стоїть),
третій зліва – Є. Чикаленко (сидить)**